

Millenniumi murrang.

North goes West

Ivar Leimus

Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!" hõiskas Gustav Suits sadakond aastat tagasi. "Oleme alati kuulunud Euroopasse!" kuulutas Lennart Meri uuel ärkamisajal. Retoorika retoorikaks, presidendil oli igatahes õigus. Eesti vaimne ja materiaalne kultuur on täiesti euroopalik, ehkki tugeva rehepalliku varjundiga. Ja too pole mitte sotsialismiaja pärand, vaid meile juurtelt sügavalt ürgomane, sisse istutatud mõisa rehes ja Katku saunakambris. Kuid varem, enne kui keerdu kasvanud ajalugu sundis eestlase vargile härra aita või kroonu metsa – kuidas oli asi siis? Kas vaprad saarlased rüüstasid Taanis ja Rootsis euroopalikult või asiaatlikult? Kellena nägid meie vaarisid maad ristunud sakslased?

Nagu kujukalt näitab Robert Bartlett oma suurepärase raamatus,¹ muutis ääremaad Euroopaks kompleksne – kiriklik, aristokraatlik-sõjaline ja majanduslik ekspansioon. Tänapäeva Läti ja Eesti, tinglikult Vana-Liivimaa, ristiti 12. sajandi lõpul – 13. sajandi algul. Samal ajal vallutasid maa Taani kuninga ja Saksa piiskopid, importides Liivimaale feodaalsuhted ja -süsteemi ning rajasid siin neil põhinevad euroopalikud riigikesed. See kõik on hästi teada tänu kroonikatele ning muudele kirjalikele allikatele, mis hakkavad Liivimaa oludele valgust heitma alates 12.

sajandi lõpust. Nii et religioosses ja koguni ühiskondlikus mõttes euroopastati Eestimaa 13. sajandi alguskümneteil.

Pisut teisiti on lugu majandusega. Tõepoolest juurdus meil üheaegselt vallutusega ka feodaalne tootmis- ja maksustamisviis. Kuid suhtlus, eelkõige kaubanduslik läbikäimine eestlaste ja nende naabrite vahel sai alguse juba märksa varem. Et mitte laskuda liiga sügavale minevikku, piirdugem käesolevas kirjutises viikingiaja ja sellele järgnenud hilise rauaaja, s. t. 9.–12. sajandiga, mida traditsiooniliselt peetakse meie muinasaja lõpuks. Kirjalikud allikad seda peaaegu ei kajasta, küll aga reedavad maapõue jäänud ja aeg-ajalt päevavalgele tulevad muinasleidud. Need pole siiski niivõrd arheoloogilistel kaevamistel avastatud esemed, mis on, välja arvatud mõned relvad, tavaliselt ja valdavalt kohalikku algupära. Hoopis rohkem teavet vahendavad meile hõbeaarded – muinaseesti jõukuse *crème de la crème*².

Niisuguseid peitevarasid ei leita mitte üksnes meil, vaid kõikjal ümber Läänemere – Skandinaaviamaades, eriti Rootsis, väga palju Venemaal ja Poolas, aga ka Soomes, Lätis jm. Nimetatud maades valitses viikingiajal nn. kaalurahandus, mis tähendab, et hõbedat ei loetud tükkaaval, vaid kaaluti. Seetõttu kõlbas siin maksevahendiks niihästi münt kui ka kübeke kaelavõru või lömmilöödud hõbehelmes. Ja seetõttu sisaldavad muistsed rahapajad mõnikord ka ehteasju või suuremaid väärismetallitükke võrude-kangide kujul. Mis puutub ehetesse, siis neid on tolle ajajärgu peitevarades tavaliselt vaid üksikuid – liiga vähe, et nende põhjal midagi kindlamat järeldada. Ja needki pärinevad enamasti kas kohapealsest hõimudelt või lähinaabritelt.³ Liati teavad arheoloogid väga hästi, missuguseid raskusi tekitab leitud artefaktide atribueerimine ja

¹ R. Bartlett. Euroopa sünd. Tallinn, 2001.

² Kuld on põhjamaades äärmiselt haruldane ja erandlik. Eestist on leitud üks viikingiaegne kuldmünt, Rootsis kuus.

³ Nt. E. Tönisson. Eesti aardeleidud 9.–13. sajandist. – Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Toim. H. Moora. Tallinn, 1962, lk. 207–236; Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982, lk. 358–360; B. Hårdh. Silver in the Viking Age. A Regional-Economic Study. Acta Archaeologica Lundensia, series in 8°, No 25. Stockholm, 1996, lk. 78–83; W. Duczko. Birka V. The filigree and granulation work of the Viking period. An analysis of the material from Björkö. Stockholm, 1985, lk. 111–112.

dateerimine, ehk maakeeli – asjade päritolu ja valmistusaja täpsem määramine. Teisiti on lugu leitud müntidega, mis sõna otseses mõttes kannavad endal väga mitmelaadset teavet. Seejuures on tegemist peaaesjalikult võõramaiste rahadega, kuna oma mündiverming oli nimetatud maades alles lapsekingades või puudus hoopiski.

Neid münte on leitud väga palju – ligikaudsete arvestuste järgi ligi pool miljonit! Seejuures tuleb arvestada, et tänapäevani säilinud ja, vähe sellest, üles leitud ning kirja pandud on kindlasti vaid kaduvväike osa omal ajal kasutusel olnud hõbedast. Ameerika teadlane Giles Carter on välja pakkunud valemi, mille järgi moodustavad leidudes registreeritud mündid vaid umbes 1/2000 kogu hõbedaimpordist.⁴ Niisiis võiks viikingiajal Läänemere ümbrusse jõudnud müntide koguhulk ulatuda miljardini! Peamiselt kasutati siin viikingiajal kahesuguseid münte – idamaiseid dirhemeid keskmise kaaluga ligi 3 g ning neist paar-kolm korda kergemaid Lääne-Euroopa denaare. Isegi kui toodud suhtearvu pidada ülearu, lausa suurusjärgu võrra liiga pessimistlikuks, pidi nimetatud maadesse jõudma sadu tonne hõbedat. Majandusteadus väidab, et raha sissevool mingile maale tähendab tolle kaubavahetuse positiivset bilanssi raha eksportiva maa suhtes. Mainitud väärismetallikogused viitavad sellele, et Läänemere piirkonna (kaug)kaubandus pidi olema erakordselt elav ja mahukas. Järelikult võib kõnelda nende alade äärmiselt tihedast majanduslikust seotusest oma partneritega. Jääb üle ainult järele uurida, millal ja milliste maadega äri aeti.

Numismaatikud on tänapäeval üsna ühel meelel, et mündihõbeda vool siiakanti algas umbes aastal 800. Selle aja paiku kaevati

maasse esimesed rahapajad Vana-Laadogas ja Poola-Preisi rannikul, pisut hiljem ka Ojamaal jm. Meil Eestiski hakkasid ettevõtlikud Rõuge mehed 9. sajandi algul kopraid püüdma ja nende nahku välismaale turustama. Vastu saadi haljaid hõbelitrid, millest mõnigi pudenes läbi taskupõhja ja rõõmustas 1950. aastail Rõuge linnust uurinud arheoloog. Pole ka ime, sest tegemist oli kaugest Araabia kalifaadist tulnud dirhemitega, mis vermitud kuulsa valitseja Harun ar-Rašidi pealinnas Madinat as-Salamis (tänapäeval kurikuulus Bagdadi nime all). Kuid sekka leidis ka teiste kaliifide münte muudest oriendikeskustest.⁵ Rõhutagem – nii Venes kui ka kõigis Läänemere maades koosnesid aarded sel ajal vaid Araabia rahadest.

Nagu näitab aarete paiknemine maakaardil, kasutati tollal kaht peamist kaubateed. Noil aegadel liigeldi enamasti vett mööda, ehkki aeg-ajalt tuli paate-laevu lohistada ka üle kuiva maa. Teedest kuulsaim, Nestori kroonikaski jäädvustatud tee “varjaagidest kreeklasteni”, suundus Balti merelt Loode-Venemaa keskustesse, sealt vesitsi-maitsi Doni ja eriti Dnepri jõe ning neid pidi Mustale merele. Mere taga aga algasid juba Bütsants ning islamimaailm. Kuid algusest peale oli väga tähtis ka “emake” Volga, soome sugu hõimude jaoks Valge jõgi, kuhu samuti pääses Läänemerelt üle muinasvene keskuste ja meie sugulasrahvastega asustatud laiade alade, ja mis viimaks suubus Kaspia merre. Tolle taga aga laius orient.

9. sajandil jõudis hinnalist valget metalli kaugesse Põhjalasse siiski suhteliselt vähe. Eestist näiteks pärineb sellest ajast vaid kolm mainimisväärsset aardeleidu.⁶ Mujal on leide küll tunduvalt rohkem, ent võrreldes järgnenud sajandiga ometi napilt.⁷ Siis muu-

⁴ T. S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age: some preliminary observations. – *Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis*. Nova series 6. Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1–4 Juni 1989, ed. by K. Jonsson, B. Malmer. Stockholm–London, 1990, lk. 255 järgi.

⁵ I. Leimus ja M. Kiudsoo. Koprad ja hõbe. – *Tuna* 2004, nr. 4, lk. 31–47.

⁶ I. Leimus. Finds of Cufic coins in Estonia. Preliminary observations – *Wiadomości Numizmatyczne* 2004, nr. 2 (178), lk. 160, tab. 1.

⁷ Vrd. T. Noonan. The Vikings in the East: Coins and Commerce. – *Birka Studies* 3. The Twelfth Viking Congress. Developments Around the Baltic and the North Sea in the Viking Age. Ed. by B. Ambrosiani, H. Clarke. Stockholm, 1994, lk. 223, 227.

Samaniide, Nuh
ibn Nasr.
Buhhaara, 336 AH

tusid nii hõbeda lähteareaal kui ka ekspordi maht. Kuid endiselt oli tegemist eranditult idamaise rahaga. Põhja-Aafrika ja eriti Mesopotaamia müntide kõrvale ja asemele astus 9. sajandi lõpul Kesk-Aasias, esmajoones Samarkandis ja aš-Šašis (tänapäeva Taškendis), pisut hiljem ka Buhaaras vermitud hõbe. Sel ajal laius seal Samaniidide riik, mille emiirid olid tegelikult sõltumatud Bagdadis istunud kaliifidest. Keegi ei suuda kokku arvata raha hulka, mis Samaniidide keskustest lääne- ja põhjakaarde voolas, kuid tänapäevaks on sellest hõbedahunnikust peamiselt Venemaal, Rootsis ja Poolas, aga ka mujal kaalurahanduse alal, leitud kindlasti üle saja tuhande mündi.⁸ Eesti kogukaim idamaine hõbeaare, 10. sajandi keskpaiku peidetud Saue leid võis algselt sisaldada kuni kümme kilo väärismetalli – münte, raha- ja kaelavõrusid. Selliseid rahapotte on teada teisigi, ehkki suures osas maandusid muinasaegsed mündileiud lõpuks hõbesepa sulatustiiglis. Kokku tunneme Eestis praegu üle 40 ainult või valdavalt Araabia müntidest koosnevat aaret. Samas on ainuüksi Ojamaalt neid teada sadu.

Euroopa kroonikad vestavad meile just samal ajal viikingite halastamatuist rüüste-

retkedest läände, Frangi riiki ja Inglismaale. Seal väidetavalt lunarahaks saadud hõbedatonnidest on Põhjas üles leitud aga vaid käputäis münte,⁹ mida ei anna kuidagi võrrelda Oriendist tulnud rikkustega. Vahe on umbes tuhandekordne! Küllap oligi lääs tollal kehvem kui ida, kuid kindlasti mitte sedavõrd. Kuhu kadusid frankidelt riisutud varandused, miks neist pole jäänud peaaegu mingeid jälgi, selle üle on korduvalt aru peetud, kuid seni veenvamate tulemusteta. Numismaatikud ja mõned arheoloogid kalduvad praegu arvama, et: 1) kroonikate teated võivad olla tugevasti liialdatud ja tendentslikud, 2) läänes kokkuröövitud raha kulutati ära seal kohapeal ja 3) võõramaise hõberaha omandamise peamiseks viisiks oli siiski kaubandus, mitte rüüsteretked.¹⁰

Viimane versioon on seda tõenäolisem, et kuidagi ei saa eeldada varjaagide vägivalda Araabia kalifaadis, kust ometi pärineb määratult rohkem hõbedat. Slaavi, normanni ja miks mitte ka soome sugu mehi viibis tol ajal küll Bagdadis, kuid peamiselt palgasõdurite ja haaremivalvuritest orjadena. Teenistus polnud paha – tavalise sõjamehe kuupalk idas ulatus 80 dirhemini, ohvitseridel oli see mõistagi palju

⁸ T. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Viking Age..., 1990, lk. 255; T. Noonan. The Vikings in the East, lk. 223–224.

⁹ K. Skaare. Die karolingischen Münzfunde in Skandinavien und der Schatzfund von Hon. – Hamburger Beiträge zur Numismatik, H. 20, 1966 (Bd. VI). Hamburg, 1966, lk. 393; K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age. – Fernhandel und Geldwirtschaft. Beiträge zum deutschen Münzwesen in sächsischer und salischer Zeit. Ergebnisse des Dannenberg-Kolloquiums 1990. Hrsg. von B. Kluge. Sigmaringen, 1993, lk. 206–207.

¹⁰ Eestikeelne ülevaade: I. Leimus. Viikingid – röövlid või kaupmehed? – Tuna 2006, nr. 1, lk. 17–29.

suurem,¹¹ kuid on vähe usutav, et see pani aluse Läänemere maade nii suurele hõbedarikkusele. Enam-vähem samu ameteid pidasid valgetverd põhjamaalased ju ka Bütsantsis, kuid Konstantinoopoli rahad on Baltikumi mündiaaretas üsna haruldased, kui paar erandlikku leidu välja arvata.¹² Pealegi, 10. sajandi algul võtsid islami vastu Volgal elanud türgikeelsed bulgarid (mitte segi ajada tänapäeva bulgaarlaste-slaavlastega). Hiljemalt sealtpeale, tõenäoliselt aga juba varem, ei pääsenud muud usku rändurid enam kaugemale itta, sh. hõbedarikkasse Samaniidide riiki. Ent just Kesk-Aasia rahad moodustavad nii meie kui ka naabermaade hõbeda-aaretas valdava enamuse.

Kuidas kauplemine konkreetselt toimus, me ei tea. Küll teame, et alates 10. sajandist väärusulis islamimaadesse enam ei lastud ning tehingud sõlmiti Volga-Bulgari linnades. Siin kohtusid vepsa, russi või *saqaliba* kaupmehed muslimitest või bulgaritest kolleegidega ning vahetasid kaasa võetud saadused hõbedaste dirhemite vastu.¹³ Gaznaviidide riigis töötanud õpetlane Gardizi teab kauplemisest Volga keskjooksul asunud Bulgariis kõnelda järgmist: "Dirhemid murravad nad katki ja tarvitavad igat tükki. Pärast annavad nad need dirhemid russidele ja *saqalibale*, sest need inimesed ei müü kaupa muidu kui vermitud dirhemite eest."¹⁴ Tema teos "Teade kaunistamine" on kirjutatud küll 11. sa-

jandi keskpaiku, kuid kirjeldab ka varasemaid sündmusi ning olukordi.

Samuti mainivad tollased araabia kirjamehed mitmesuguseid põhja- ja läänekaarest itta tarnitavaid saadusi, eeskätt nahku ja orje, aga ka mett ja vaha.¹⁵ Põhjalikema loetelu nendest pakub meile ehk araabia geograafi al-Mukaddasi 985.–986. a. kirjutatud teos "Parim jaotus maade tundmaõppimiseks". Tema sõnul veeti Volga-Bulgariist Horezmi ja sealt laiali sooblite, hallide oravate, kärpide, stepirebaste, kobraste, jäneste ja kitsede nahku, samuti vaha, nooli, paplikoort, mütse, kalaliimi ja kalahambaid ning kopranõret (!), amburat, töödeldud nahka, mett, metsapähkleid, pistrikke, mõõku, rõngasrüüsid, kasetohtu, *saqaliba* orje, lambaid ja vaipu.¹⁶ On ilmne, et valdav osa loetletud kaupadest oli bulgarite kui vahendajate juurde omakorda saabunud põhja- ja läänekaarest. Osa neist, eriti toiduained, võiks vist siinkohal vaatluse alt kõrvalle jätta. Näiteks mesi polnud eriti kallis. 11. sajandil võis Lääne-Iraanis ühe dinaari¹⁷ eest osta 100 mani ehk 60–80 kg mett.¹⁸ S. t. ühe dirhemi eest sai 4–6 kg maiust.

Küll oli idas (nagu muide ka läänes) laialt levinud orjakaubandus ja elava tööriista hind üsna kõrge, kõikudes tavaliselt 100–500 dirhemi vahel. Ning kauni noore tantsijanna eest käidi meeeldi välja ka paar tuhat dinaari, erandkorras rohkemgi.¹⁹ Kuid orjade puhul

¹¹ M. N. Fedorov. Ещё о покупке пател'ной способности дирхема и динара в Средней Азии и сопредельных с нею странах в IX–XII вв. – Советская археология 1972, nr. 2, lk. 75.

¹² Nt. Völla aare kuni 300 Bütsantsi mündiga, vt. A. Molvögin. Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland. Numismatische Studien 10. Hamburg, 1994, nr. 8; Rootsi kohta vt. I. Hammarberg, B. Malmer, T. Zachrisson. Byzantine Coins found in Sweden. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 2. Stockholm–London, 1989.

¹³ A. L. Mongajit. Abu Xamid al-Garnati i ego putešestvie v russkie zemli v 1150–1153 gg. – Istorija SSSR 1959, nr. 1, lk. 173; A. P. Kovalevskij. Kniga Axmeda Ibn-Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921–922 gg. Xar'kov, 1956, lk. 143–146.

¹⁴ V. V. Bartol'd. Otčet o poezdke v Srednjuju Aziju s naučnoj cel'ju 1893–1894 gg. – Sočinenija IV. Moskva, 1966, lk. 58.

¹⁵ V. P. Darkevič. Xudožestvennõi metall Vostoka VIII–XIII vv. Moskva, 1976, lk. 148; J. Herrmann. Slawen und Wikinger in der Frühgeschichte der Ostseevölker. – Wikinger und Slawen. Berlin, 1982, lk. 126–140.

¹⁶ Abu Abdallax al-Mukaddasi. Nailučšee raspredelenie dlja poznaniija stran. Axsan at-takasim fi ma'rifat al-akalim (per. S. Volina). Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. Kd. 1. Moskva, Institut Vostokovedeija, 1939, lk. 325.

¹⁷ Dinaar – araabia kuldmünt kaaluga 4,23 g, meid huvitaval perioodil (10. saj.) võrdus 15 dirhemiga.

¹⁸ M. N. Fedorov. Ещё о покупке пател'ной способности дирхема и динара в Средней Азии и сопредельных с нею странах в IX–XII вв., lk. 77.

¹⁹ Sealsamas., lk. 78.

tulevad arvesse pigem lühemad vahemaad – see kaup läks pikemal vedamisel-pidamisel lihtsalt raisku. Teekonnaks Bulgarist Horezmi arvestati näiteks aega kolm kuud.²⁰ Ja see oli muinasaegne kiirtee, allavoolu mööda emakest Volgat ning Kaspia merd. Kaugest Põhjalast Volgal paikneva Bulgarini oli rohkemgi maad, kusjuures sugugi mitte nii siledat rada mööda. Siiski müüdi orje 10. sajandil näiteks Prahas, kust kaup veeti laiali Idamaa turgudele.²¹

Kindlasti hindasid hommikumaalased kõrgelt lääne päritolu mõõku, mida russidest kaupmehed tarnisid neile ibn Hurdadbihi teatel juba 9. sajandil.²² Ehkki frankide parimad mõõgateramikud sepistati Reini ääres, said relvad valmiskuju alles Läänemere kallastel, muu hulgas ja märkimisväärses koguses ka Eesti sepapajades.²³ Paraku puuduvad andmed mõõga hinna kohta Oriendis, kuid läänes maksis korralik tapariist 1000. a. paiku 100 denaari ringis, mis vastas umbes 40 dirhemile. Ent kui ulatuslik võis Euroopa relvamüük islami sõdalastele tollal olla, teab vaid Allah.

Erilist tähelepanu oma mahult väärivad Ida-Euroopa impordis karusnahad. Teisalt – nahad polnud eriti kallid. Oravanahk maksis slaavlaste juures kõigest ühe dirhemi.²⁴ Samas hinnas oli ka nügisenahk.²⁵ Siiski, sihtkohtade kaugenedes transpordikulud kasvasid ja riisiko tõusis. Gardizi (11. saj. I pool) teatel küsisid russi ja *saqaliba* kaupmehed nügisenaha eest Volga-Bulgaris kaks korda

rohkem kui kodus.²⁶ Enam-vähem samad hinnad peaksid olema kehtinud ka pisut varasemal ajajärgul. Oriendis endas väärtustati nahku hoopis kõrgemalt ja äri nendega võis tuua kuni 1000% kasumit.²⁷ Ent kuna põhjamaalaste peamine äritegevus idaga leidis aset Kasaari ja Volga-Bulgari riigi keskustes, siis on karusnahakaubanduse käibe hindamisel olulised just sealsed, suhteliselt madalad hinnad. Kui nüüd meenutada seda tohutut mündihulka, mis hommikumaalt Läänemere kaldaile jõudis, pidi oma naha turule viima sadu miljoneid karusloomi, isegi kui oletada karusnaha suhteliselt väikest osakaalu kaubanduse üldmahus.

Samas moodustas dirhem idas käsitöölise keskmise päevapalga. Saunames võis muide saada paar-kolm korda enam. Kvalifitseerituma töö, näiteks õpetamise eest maksti muidugi märksa rohkem. Et päevane elatusmimum oli samal ajal umbes pool dirhemit,²⁸ siis võis usin töömees kokkuhoidlikult elades aastaga sadu hõbemünte kõrvale panna. See-ga ei pruugi Oriendi muinaslugude kulla- ja hõbedapotid sugugi olla sündinud üksnes jutuvestja fantaasialennust. Maksujõudu idas oli. Niisiis võivad eelpooltoodud ja pealtnäha uskumatud mündinumbrid isegi paika pidada. Kui eeldada, et ida ja lääne vahelise kaubanduse käive ulatus keskeltläbi miljoni dirhemini aastas, teeb see kolm tuhat hõbemünti päevas. Ega siin midagi nii võimatut olegi, kui esmapilgul tundub.

²⁰ V. P. Darkevič. Xudožestvennoj metall Vostoka VIII–XIII vv., lk. 149.

²¹ Ibrahim Ibn Jakub: [Reisebericht.] In: G. Jacob (Hrsg.): Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert. Berlin, 1927.

²² V. V. Bartol'd. Arabskie izvestija o rusax. – Sočinenija II:1. Moskva, 1963, lk. 825–826.

²³ Eesti arvukate 11. saj. seppade kohta vt. K. Creutz. Tension and tradition. A study of Late Iron Age spearheads around the Baltic Sea. Theses and papers in archaeology N. S. A8. Stockholm, 2003, eriti lk. 166–200.

²⁴ Povest' vremennyx let, siin ja edaspidi D. S. Lihhatšovi tõlge internetis. *В год 6367 [859].... А хазары брали с полян, и с северян, и с вятичей по серебряной монете и по белке от дыма*. Seda kirjakohta tõlgendada polegi nii lihtne. Arusaamatuks jääb, kas majapidamiselt võeti nii oravanahk kui ka raha või kõigest üks nendest. Kuid nii või teisiti näib naha hind olevat võrdunud hõbemündiga. Hõbemündiks sai tol ajal olla ainult Araabia dirhem.

²⁵ J. Herrmann. Slawen und Wikingen in der Frühgeschichte der Ostseevölker, lk. 106.

²⁶ V. V. Bartol'd. Otčet o poezdke v Srednjuju Aziju s naučnoj cel'ju 1893–1894 gg., lk. 58; B. N. Zaxoder. Kaspijskij svod svedenij o Vostočnyj Evrope, tekst internetis: <http://gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0102.htm>. Kuid et andmeid hindade kohta on vaid üksikuid, võisid need aja jooksul ka mõnevõrra kõikuda.

²⁷ J. Herrmann. Slawen und Wikingen in der Frühgeschichte der Ostseevölker, lk. 106.

²⁸ M. N. Fedorov. Ešče o pokupatel'noj sposobnosti dirhema i dinara v Srednej Aziii i sopredel'noš s neju stranax v IX–XII vv., lk. 73–74.

Olgu vähikule lisatud, et iga dirhem kannab selle emiteerinud valitseja nime, müntimise kohta ning aega. Ajaloolastele annab see võrratu võimaluse dateerida Araabia müntidest koosnevaid aardeid aastase täpsusega. Ja seda olukorras, kus kirjalikud allikad põhjamaade varaajaloo kohta pea täiesti puuduvad. Üht-teist vestab küll Nestori kroonika, midagi kõnelevad Skandinaavia saagad, kuid see kõik on kirja pandud tunduvalt hiljem. Araabia autoridki pole eriti usaldusväärsed, kuna kirjutasid peamiselt üksteise pealt maha, ja põhiliselt ikka oma asjust, mitte meist.

Mida siis näitavad meile kaugel idas vermitud mündid? Vaatame nende esinemist eri kaalurahanduse maades lähemalt. Selgub, et pilt pole ilmest sarnasustest hoolimata sugugi ühetaoline. Ojamaalt leitud Araabia päritolu mündimaterjali raskuspunkt kuulub selgelt 9. sajandi lõppu – 10. sajandi algusse, ajavahemikku 890–920/930.²⁹ Juba enne sajandi keskpaika, eriti aga alates aastast 955 vähenes hõbedavool idast Ojamaale järsult, seda nii Samaniidide kui ka muude dünastiate osas.³⁰

Teatav väike ja lühiajaline tõus ida mündiekspordis Ojamaale leidis aset alles päris 10. sajandi lõpus – 11. sajandi alguses, kuid nüüd olid need juba hoopis teiste valitsejasu-

gude – Buiidide, Hamdaniidide, Uqailiidide, Marwaniidide rahad, pärit peamiselt Iraagist, Horasanist ja Pärsias. Põhijoontes sarnane pilt, tõsi küll, mõningaste iseärasustega, valitseb ka Mandri-Rootsis.³¹ Noorim Rootsist leitud kuufa münt kannab aastaarvu 403 (=1012/3).³²

Kuid juba varem ilmusid siin Araabia rahade kõrvale Lääne-Euroopas, eeskätt Saksamaal vermitud rahad.³³ Eriti massiline denaaride invasioon Rootsi algas keiser Otto III valitsusajal (983–1002), jätkudes kaugele 11. sajandisse välja. 10. sajandi viimasel aastakümnel lisandusid saksa müntidele arvukad anglosaksi pennid.³⁴ Vastavalt sellele domineerisid dirhemid mündikasutuses Ojamaal peaaegu sajaprotsendiliselt 970. aastateni, siis aga tõrjus Lääne-Euroopast lähtunud rahavool need paari aastakümne jooksul pea täielikult välja.³⁵ Ka Skånes oli kuufa rahade väljatõrjumine 990. aastateks põhimõtteliselt lõppenud, ehkki siin mängisid algul märgatavalt suuremat osa põhjamaised, ilmselt Hedeby löödud poolbrakteaadid.³⁶

Taani leiumaterjal lubab väita, et sealse tesse aaretesse ilmusid üksikud lääne mündid juba 10. sajandi keskel.³⁷ Noorimad Taanis leitud dirhemid ei ületa 960.–970. aastate piiri.³⁸ Juba 980. aastatel kaovad need ringlusest ning aarded koosnevad siitpeale pea erandi-

²⁹ Nt. T. Noonan. Why did dirham imports into tenth-century Sweden decline? Festschrift till Lars O. Lagerqvist. Numismatiska Meddelanden 37. Stockholm 1989, lk. 295–301, siin eriti lk. 296–297; T. Noonan. The Vikings in the East: Coins and Commerce, lk. 232–233.

³⁰ J. Landgren. Från Samarqand till Stora Sojdeby. Uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi vid Stockholms Universitet. Numismatiska forskningsgruppen, 1998, lk. 7–8.

³¹ J. Landgren. Från Samarqand till Stora Sojdeby, lk. 11–12.

³² Chr. Kilger. Myntfund och den vikingatida silverhandeln. – Myntningen i Sverige 995–1995. Numismatiska Meddelanden 40. Stockholm, 1995, lk. 32.

³³ S. Suchodolski. Die erste Welle der westeuropäischen Münzen im Ostseeraum. – Sigtuna Papers. Stockholm–London, 1990, lk. 320–321.

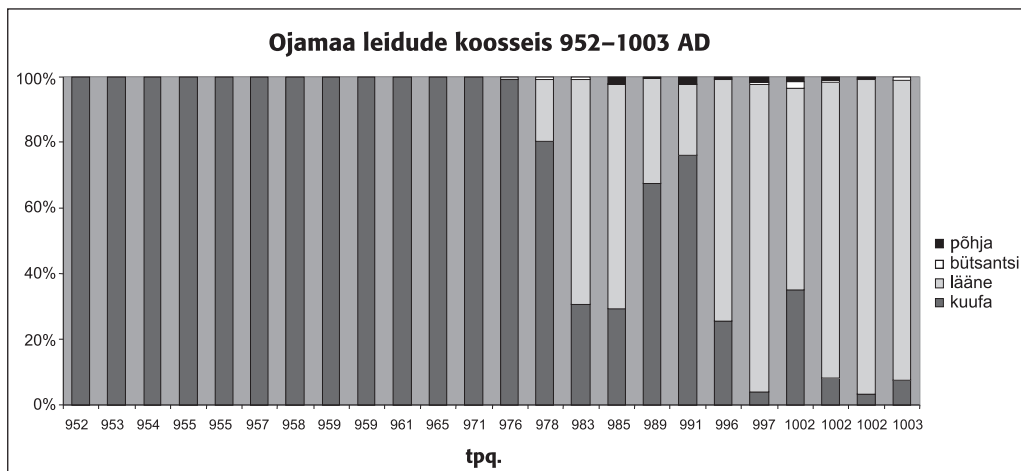
³⁴ K. Jonsson. Viking-Age hoards and late Anglo-Saxon coins. A study in honour of Bror Emil Hildebrand's *Anglosachsiska mynt*. Stockholm, 1987, lk. 10.

³⁵ *Corpus nummorum saeculorum IX–XI qui in Suecia reperti sunt*, 1. Gotland. Akeback–Atlingbo. Stockholm, 1975; 1. Gotland. 2. Bäl–Buttle. Stockholm, 1977; 1. Gotland. 3. Dalhem–Etelhem. Stockholm, 1982; 1. Gotland. 4. Fardhem–Fröjel. Stockholm, 1982; vgl. K. Jonsson. The import of German coins to Denmark and Sweden c. 920–990. – Sigtuna Papers. Stockholm–London, 1990, lk. 139–143.

³⁶ C. von Heijne. Särpräglad. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca 800–1130). Stockholm Studies in Archaeology 31. Stockholm 2004, 71–72, 159, Diagr.

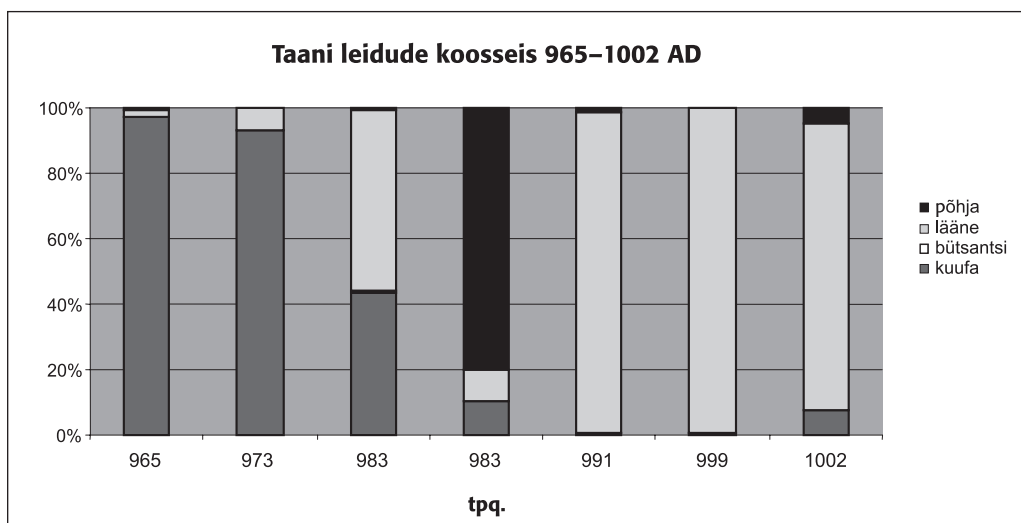
³⁷ K. Jonsson. The import of German coins to Denmark and Sweden c. 920–990, lk. 139–141.

³⁸ A. Kromann. The latest Cufic coin finds from Denmark. – *Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis*. Nova Series 6. Sigtuna Papers. London, 1990, lk. 186.

tult Euroopa rahadest.³⁹ Vaid Bornholmi saarelt teame veel paari hilisemat leidu, milles dirhemeid on mainimisväärsel määral, neist noorim aastast 1001.⁴⁰ Oma Euroopa münti-

de koosseisult nende leviku algetapil sarnanevad Taani leiud üldiselt Rootsi omadele.⁴¹ Mõistagi tarvitati siin tunduvalt rohkem ka Hedeby poolbrakteaate.⁴²

Soomes on teadaolev müntide hulk palju väiksem. Õieti sobib statistiliseks töötluks siin vaid paar leidu. Neist Åsgårda aardes (tpq.

958/9) on enamikus dirhemid 910., Emkarby aardes (tpq. 954/5) 930. aastatest.⁴³ Ehkki siinsetesse leidudesse ilmuvad Saksa ja Ingli-

³⁹ C. von Heijne. Särpräglad, lk. 71, 159, diagr.

⁴⁰ A. Kromann. The latest Cufic coin finds from Denmark, lk. 186; C. von Heijne. Särpräglad, lk. 159, diagr., leiud 5.35, 5.74.

⁴¹ S. Suchodolski. Die erste Welle der westeuropäischen Münzen im Ostseeraum, lk. 320; K. Jonsson. The import of German coins to Denmark and Sweden c. 920–990, lk. 142.

⁴² C. von Heijne. Särpräglad, lk. 71.

⁴³ T. Talvio. Coins and coin finds in Finland AD 800–1200. Suomen Muinasmuistoyhdistys, ISKOS 12. Helsinki, 2002, lk. 46.

se denaarid alles 1000. aasta paiku, on nende osakaal algusest peale üllatavalt suur.⁴⁴ See asjaolu lubab arvata, et Soome sõlmis Läänega kohe algusest peale väga tihedad sidemed.

Poola ja tollal lääneslaavi hõimudega asustatud Ida-Saksamaa rahaturgu valitsesid Araabia mündid 10. sajandi keskpaigani. Siis hakkas nende osatähtsus vähenema. Harilikult ei ületa Poolas leitud Araabia mündid 980. a. piiri, mõned väga üksikud hilisemad eksemplarid välja arvatud.⁴⁵ Samaaegselt, juba 10. sajandi keskpaiku, arvukamalt 960–980. aastatel, jõudsid Poolasse Euroopa rahad.⁴⁶ Suur-Poolast teame tervet hulka neisse aastatesse kuuluvaid mündiaardeid arvukate Lääne-Euroopa müntidega.⁴⁷ Aastatuhandevahetusel valitsesid denaarid sealset mündikäivet aga juba täielikult.⁴⁸ Sama kehtib Pommeri/

Pomorze kohta, kuhu Saksa mündid saabusid juba 970.–980. aastatel,⁴⁹ seejärel aga haarasid kindlalt juhtrolli.⁵⁰ Ka Polaabia 980.–1000. aastate aaretel on veel vaid üksikuid Araabia münte.⁵¹ Masoovias valitsesid need mündikäivet 970. aastateni,⁵² siis aga algas sealgi lääne denaaride valitsusae.⁵³ Sileesias domineerisid Saksa mündid juba alates 970.–980. aastatest.⁵⁴ Niisiis olid Lääne-Euroopa rahad nii Skandinaavias kui ka Poolas ja Ida-Saksamaal esimeseks millenniumiks mitte üksnes kodunenud, vaid ka Araabia mündihõbeda täielikult välja tõrjunud.

Mis puudutab Vene leide, siis siin domineerisid idamaised vermingud märksa kauem. Ka jätkus nende import peaaegu kogu 10. sajandi jooksul katkematult.⁵⁵ Eriti selgesti näitab seda Denisy (Perejaslavi) aar-

⁴⁴ T. Talvio. Coins and coin finds in Finland AD 800–1200, lk. 52, diagr. 1.

⁴⁵ A. Bartczak. The early medieval silver hoard of Ciechanów in the light of Oriental coins. – *Wiadomości Numizmatyczne* 1996, nr. 1–2, lk. 50–51; M. Haisig, R. Kiersnowski, J. Reyman. *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Małopolski, Śląska, Warmii i Mazur*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966, indeksy, lk. 117–118.

⁴⁶ S. Suchodolski. Die erste Welle der westeuropäischen Münzen im Ostseeraum. – *Sigtuna Papers*. Stockholm–London, 1990, lk. 320; P. Ilisch. Zum Schatzfund von Turwia in Grosspolen. – *Moneta medievalis. Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Prof. Stanisławowi Suchodolskiemu w 65. rocznicę urodzin*. Warszawa, 2002, lk. 81–87.

⁴⁷ J. Slaski und S. Tabaczyński. *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski*. Warszawa–Wrocław, 1959, nr. 136 (Turew, tpq 955), 97 (Poznań, tpq 961), 86 (Obrzycko, tpq. 969), 118 (Sieroszewice, tpq. 976), 148 (Zalesie, tpq. 976), 132 (Trzebowie, tpq 983). Dateeringuid on korrigeeritud P. Ilischi. “Zum Schatzfund von Turwia in Grosspolen” järgi.

⁴⁸ Järgmised leiud: Murczyn, Olobok II, Stepocin, Wielkopolska I, Olobok I, Gnjezo III, Jarocin, Starczanowo, Stroszki, Kąty, Ulejno tpq. 999–1006; samas, nr. 81, 88, 26, 41, 123, 127, 46, 138.

⁴⁹ T. ja R. Kiersnowscy. *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza*. Warszawa–Wrocław, 1959, nr. 174 (Światki II–III, tpq. 973), 198 (Widuchowa, tpq. 974?), 1 (Alexanderhof, tpq. 983), 113 (Niederlandin, tpq. 983), 142 (Rybnice, tpq. 983), 152 (Ślowianki, tpq. 983), 126 (Polczyn-Zdroje, tpq. 985), 153 (Ślupsk I, tpq. 985).

⁵⁰ Vrd. sealsamas, nr. 105 (Moskorze, tpq. 991), 100 (Mierzyszyn, tpqq. 994), 13 (Bogucino, tpq. 995), 53 (Gralewo, tpq. 996), 197 (Wicimice, tpq. 996), 150 (Skowarcz, tpq. 1002), 31 (Gdańsk-Okolica II, tpq. 1004), 77 (Kopytkowo, tpq. 1004).

⁵¹ R. Kiersnowski. *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Połabii*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964, nr. 128 (Paretz, tpq. 965), nr. 98 (Lebus, tpq. 991), 100 (Leetze, tpq. 983), 151 (Ragow, tpq. 1002), aneks F (Klein Roscharden, tpq. 996).

⁵² A. Gupieniec, T. ja R. Kiersnowscy. *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski środkowej, Mazowsza i Podlasia*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965, nr. 57 (Maurzyce-Ruszków, tpq. 971); S. Suchodolski. Die erste Welle der westeuropäischen Münzen im 10. Jh. in Masowien und Mittelpolen. – *Commentationes numismatice* 1988. Festgabe für Gert und Vera Hatz zum 4. Januar dargebracht. Hamburg, 1988, lk. 64–67 (Ciechanów, tpq. 974).

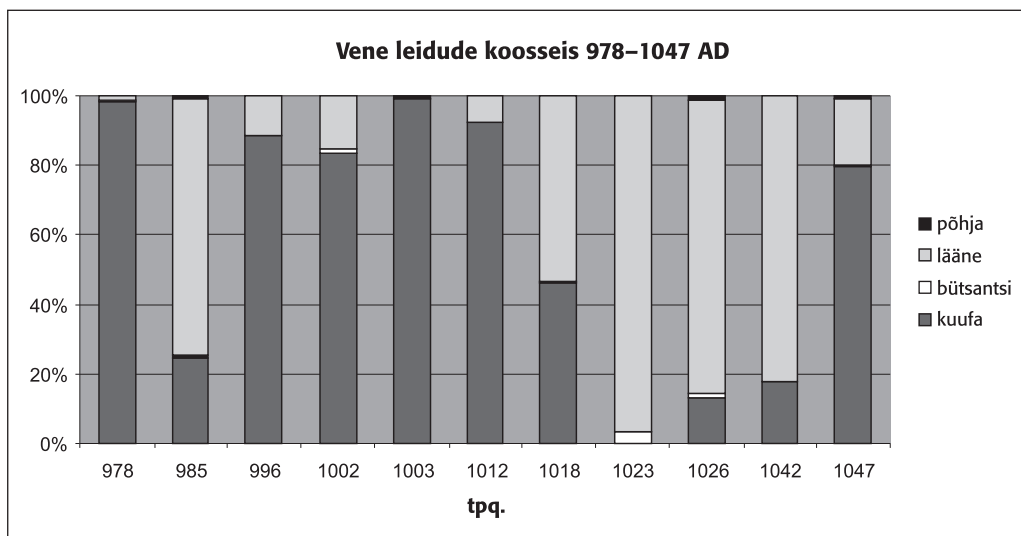
⁵³ A. Gupieniec, T. und R. Kiersnowscy. *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski środkowej, Mazowsza i Podlasia*, nr. 14 (Cekanowo, tpq. 1002), 19 (Dobra, tpq. 1009).

⁵⁴ A. Bartczak ja B. Butent-Stefaniak. Skarb monet z X wieku z miejscowości Lasowice, woj. Opolskie. – *Wiadomości Numizmatyczne*, R. XLI, 1997, z. 1–2 (159–160), lk. 61–63.

⁵⁵ Z. B. R. Vasmer. Der Münzfund von Peuth. – *Beiträge zur Kunde Estlands XII*. Reval 1927, lk. 89; T. Noonan. Why did dirham imports into tenth-century Sweden decline?, lk. 300; P. N. Petrov, V. A. Kalinin. Kłady kufičeskix dirxemov. Drevnosti Povolžja i drugix regionov, vyp. 3. Numizmatičeskij sbornik 2, Nižnij Novgorod, 2000, lk. 204–206; A. V. Fomin. Drevnerusskie denezno-monetnye rynki v 70-80-x godax X v. – *Drevnijiše gosudarstva Vostočnoj Evropy. Materialy i issledovanija*, 1992–1993 gody. Moskva, 1995, lk. 63–73.

de koostis arvukate Samaniidide ja Buiidide müntidega veel 980. aastatest.⁵⁶ Alles siis rauges orientaalne rikkuse juurdevool Venemaale. Ojamaal täheldatud väike elavnemine millenniumi paiku oli Venemaal veelgi nõrgem. Siiski, hoolimata sellest, et hiliseimad Venemaalt avastatud kuufa mündid on vermi-

tud 405. a. H. (=1014/5 AD),⁵⁷ on dirhemid Vene leidudes tänu kauakestnud idamaise hõbeda massilisele laekumisele ülekaalus, seda nii leidudes aastatuhandevahetusest kui ka puhuti hilisemastki ajast.⁵⁸ Lõplikult tõrjuti dirhemid denaaride poolt välja alles 11. sajandi keskpaigaks.

On loogiline eeldada, et samasugused muutused mündiaarete struktuuris, s. t. väliskaubanduse orientatsioonis, pidid aset leidma ka Eestis. Tõepoolest, vaadeldes nüüd meie leidude koostist, ilmneb, et siin jaotuvad Araabia mündid 890.–940. aastate vahel suhteliselt ühtlaselt. Järgneb järsk langus arvukuses ning väike tõus esimese millenniumi paiku.⁵⁹ See viimane oli mäletatavasti täheldatav ka Ojamaal, kusjuures mõlemal puhul on tegemist peamiselt Uqailiidide, Marwaniidide ja vähem

Qarahaniidide dünastia müntidega. Ent nendega koos saabus mõnevõrra ka Abbasiidide, Buiidide ja Hamdaniidide vanemaid dirhemeid, peaaegu kõik Tigrise jõgikonnast. Siinkohal väärib tähelepanu, et kui Ojamaalt leitud Araabia müntide koguhulk ületab Eesti vastava numbri mitmekümnekordselt, siis märgitud hilisdünastiate osas on näitajad enam-vähem võrdsed. Hoopis vähe on neid päris hiliseid kuufa münte avastatud Poolas. Ning Venemaalgi pole selles osas midagi hõisata.

⁵⁶ R. Fasmer. Kufičeskija monety perejaslavskogo klada. Petrograd, 1914.

⁵⁷ Ühe erandi, gaznaviidide dirhemiga 1030. aastatest (A. S. Beljakov, S. A. Janina. Kolodezskij klad kufičeskij i zapadnoevropejskix serebrjanyx monet 60-x godov XI v. – Trudy Gosudarstvennogo istoričeskogo muzeja, vyp. 49. Numizmatičeskij sbornik 5, vyp. 2. Moskva, 1977, lk. 10–99, nr. 542).

⁵⁸ V. M. Potin, Topografija naxodok zapadnoevropejskix monet X–XIII vv. na territorii Drevnej Rusi. – Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža 9, Numizmatika 3. Leningrad, 1967, nr. 175 (Staryi Dedin), 195 (Novyi Dvor), 198 (Svirstroi II), 209 (Staraja Ladoga III), 222 (Denisy), 280 (Vaskovo), 284 (Poretšje), 303 (Ložgolovo), 306 (Straževitši I–II), 380 (Sobatši Gorby). Viimatinimetatud aarde koosseisu ehtsuse on siiski kahtluse alla seadnud Richard Vasmer. Ein neuer Münzfund des elften Jahrhunderts in estnischem Privatbesitz. Öpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1934. Tartu, 1936, lk. 194–195.

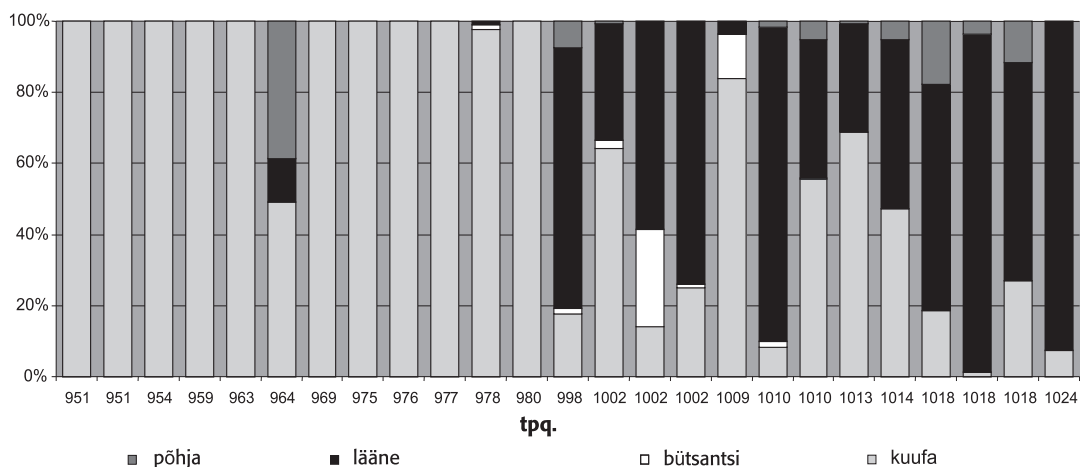
⁵⁹ I. Leimus. Finds of Cufic coins in Estonia. Preliminary observations, lk. 158, joon. 4–5.

Seetõttu tundub, et eeskätt olidki just eestlased need, kes veel päris 10. sajandi lõpul ja koguni 11. sajandi algul säilitasid vahetud sidemed islamimaailmaga, eeskätt Mesopotaamiaga.⁶⁰ Noorim Eestist leitud kuufa münt kannab aastarvu 404 hidžra järgi (=1013/4 AD).

Kui võrrelda nüüd ida ja lääne päritolu müntide esinemist Eesti aaretes, siis 980.–990. aastateni domineerivad Araabia mündid, vaa-

tamata nende juurdevoolu tunduval nõrgenemisele, täielikult. Erandiks on vaid üks leid, Kumna aare (tpq. 965) saksa, böömi ja Hedeby denaaridega.⁶¹ Alles päris aastatuhande lõpus hakkavad lääne päritolu mündid meie leidudes teatavat rolli mängima. Ent veel 11. sajandi teise aastakümneni säilitasid Araabia rahad Lääne-Euroopa denaaride kõrval Eesti rahakasutuses teatava osatähtsuse.

Eesti leidude koosseis 951–1024 AD

Seega paikneb Eesti oma aarete ajalise koostise poolest kusagil Poola–Skandinaavia ja Venemaa vahel. Pilgu Euroopasse pöörasid meie esivanemad 1000. aasta paiku. Ka meil nagu mujalgi võttis lõplik üleminek idamaiselt hõbedalt lääne omale aega paar aastakümnet. See toimus mõnevõrra hiljem kui läänenaabrite juures, kuid pisut varem kui ida pool. Tegemist pole siiski n.-ö. mehhaanilise vaheastmega ida ja lääne vahel, sest iga maa aaretel on oma erijooni. Samas ei tohi unustada, et tol ajal pööras näo läände ka Venemaa, eriti selle loode- ja lääneosa.

Niisiis, väikeste ajaliste kõikumistega leid-

sid kogu vaadeldud laial maa-alal aset samad protsessid. 800. a. paiku alanud orientaalsete hõbedade vool Venemaale ja Läänemere maa-esse kestis lakkamatult umbes 10. sajandi keskpaigani. See tähendab, et Põhjale majanduslik läbikäimine toimus vaadeldud ajal peaaegu täielikult Idaga. Läänest toodi vaid pisut klaasi ning keraamikat, sekka mõni relv ja iluasi.⁶² Oma väärtuselt ei suuda see kuidagi võistelda Oriendist pärit rikkustega. Pealegi, käesolevas artiklis puudutasin vaid münte. Kuid Aasiast hangiti muidki kaupu, näiteks kunstipäraselt töödeldud metalli⁶³ ning luksusesemeid.

⁶⁰ I. Leimus, Die letzte Welle des orientalischen Münzsilbers im Norden. Ilmumisel.

⁶¹ A. Molvögin, Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland, nr. 1.

⁶² Nt. H. Arbman, Schweden und das Karolingische Reich. Studien zu den Handelsverbindungen des 9. Jahrhunderts. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar* 43. Stockholm, 1937.

⁶³ Sellest põhjalikult vt.: V. P. Darkevič, Xudožestvennoj metall Vostoka VIII–XIII vv. Moskva, 1976.

Kõigest mõne aastakümne jooksul, kõigepealt Rootsis–Taanis, siis Poolas, seejärel Eestis ning viimaks Venemaal läbikäimine Idaga nõrgenes – kuidas kusagil – kas siis järsult või vähehaaval ja lakkas umbes 1015. aastaks lõplikult ja täielikult. Selle nähtuse põhjusi on otsitud kaua, kuid seniajani puudub uuri-jatel probleemi lahendamisel üksmeel. Võib välja tuua mitmeid seisukohti. Esiteks, Kesk-Aasia hõbedatoodangu vähenemine ja sealsete maardlate ammendamine, teisisõnu ida hõbedakriis.⁶⁴ Paraku puuduvad selle kohta konkreetsed andmed ja teisalt on osutatud, et mingit hõbedakriisi Oriendis tegelikult ei olnud.⁶⁵ Pealegi, ega's Kesk-Aasia olnud ainus idapiirkond, kus hõbedat kaevandati. Küll oli Samaniidide emiiril Mansuril 950. aastatel suuri rahalisi raskusi oma sõjaväele palga maksmisel,⁶⁶ ent nagu eespool nägime, vähenes hõbedaimport näiteks Rootsi juba varem. Teiseks, poliitilised sündmused, nagu Svjatoslavi sõjaretked 960. aastatel, millega löödi kasaare ja hävitati Bulgar ning lõigati läbi iidised kaubateed,⁶⁷ või rahutused Venemaal pärast tema surma.⁶⁸ Kuid siingi kehtib sama Rootsi-vastuväide. Pealegi, Bulgari positsioonid seejärel hoopis tugevnesid, vähemalt ajutiselt.⁶⁹ Kolmandaks, Samaniidide riigi hävingust tingitud kaubateede ümberpaiknemine ja järelikult kaubanduse struktuuri muutumine Aasias, s. t. mündihõbeda lähtearealis endas.⁷⁰ Kuid Gaznaviidide dünastia neelas Samaniidid alla alles 990.

aastatel, pool sajandit pärast ida mündivoolu nõrgenemist. Neljandaks, Araabia raha hõbedasisalduse mõningane vähenemine, mis 10. sajandi keskpaiku töepooldest aset leidis.⁷¹ Kuid nagu nägime, jätkus mündihõbeda vedu Venemaale veel mitukümmend aastat. Olid siis slaavlased lihtsalt juhmimad kui viikingid ja võtsid meelsasti vastu ka rämpsraha?⁷² See seletus tundub pisut šovinistlik. Liati valitsesid Venemaal ju needsamad Skandinaaviast tulnud varjaagid. Viiendaks, idaslaavi ühiskonna hüppeliselt kasvanud vajadused, mis tarvitasid ära kogu sissetulnud hõbeda.⁷³ Niisiis oleksid venelaste esivanemad pidanud tollal jõudma nii tugevale majandusjärjele, et oleksid monopoliseerinud kogu idakaubanduse ja keeranud läänele täielikult selja. Kuid et pisut hiljem juhtus just vastupidine, siis on seda raske uskuda. Kuuendaks – millalgi 940. a. paiku võisid lödveneda sidemed Venemaa ja Rootsi vahel.⁷⁴ See seletaks töepooldest erinevusi Vene ja Rootsi aarete koosseisus, kuid sunniks omakorda pärima põhjuste üle ega vastaks peaküsimusele idasuuna katkemisest.

Tõenäoliselt ei piisagi siin ühestainsast seletusest, vaid tegemist oli terve põhjustepuntraga. Jäägu see probleem esialgu lahendamata ja tõdegem vaid, et pärast paarsada aastat kestnud ainuvalitsust kadus Oriendi hõbe mõnekümne aastaga kasutuselt kogu laias kaalurahanduse piirkonnas. See ei tähendanud küll veel idakaubanduse täielikku

⁶⁴ Nt. V. L. Janin. Denezno-vesovye sistemy russkogo srednevekov'ja. Domongol'skij period. Moskva, 1956, lk. 128, 132.

⁶⁵ A. E. Lieber. Did a 'silver crisis' in central Asia affect the flow of Islamic coins into Scandinavia and Eastern Europe? – Sigtuna Papers. Stockholm–London, 1990, lk. 207–212.

⁶⁶ R. Vasmer. Ein neuer Münzfund des elften Jahrhunderts in estnischen Privatbesitz, lk. 196.

⁶⁷ Sealsamas, lk. 197.

⁶⁸ R. Vasmer. Ein im Dorfe Staryi Dedin in Weissrussland gemachter Fund kufischer Münzen. – Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar 40:2. Stockholm, 1929, lk. 28.

⁶⁹ A. E. Lieber. Did a 'silver crisis' in central Asia affect the flow of Islamic coins into Scandinavia and Eastern Europe?, lk. 210.

⁷⁰ V. P. Darkevič. Xudožestvennoj metall Vostoka VIII–XIII vv., lk. 149–150; A. E. Lieber. Did a 'silver crisis' in central Asia affect the flow of Islamic coins into Scandinavia and Eastern Europe?, lk. 210.

⁷¹ See ei olnud aga eriti oluline, vt. E. A. Davidovič. Deneznoe obrašćenie v Maverannaxre pri Samanidov. – Numizmatika i Epigrafika 6. Moskva, 1966, lk. 132–144.

⁷² Vrd. ka J. Landgren. Från Samarqand till Stora Sojdeby, lk. 20–21.

⁷³ V. L. Janin. Denezno-vesovye sistemy russkogo srednevekov'ja. Domongol'skij period, lk. 132.

⁷⁴ T. Noonan. Why did dirham imports into tenth-century Sweden decline? – Festschrift till Lars O. Lagerqvist. Numismatiska Meddelanden 37. Stockholm, 1989, lk. 300.

soikumist, kuid tugevat mõõna siiski. Uuesti elavnes Volga-kaubandus Kesk-Aasiaga alles 12. sajandi II poolel – 13. sajandi algul, s. t. hoopis muutunud poliitilistes ja majanduslikes oludes.⁷⁵

Mõistagi ei salli loodus tühja kohta. Dirhemite asemel tulid peagi kasutusele Lääne-Euroopa denaarid. Euroopapäritolu hõbe vahetas idamaise väärismetalli välja küllaltki nobedasti. On mõistetav, et otsustav pööre sai alguse kõige läänepoolsematel kaalurahanduse maadel – Taanis ja Poolas juba 970. aastatel. Väga kiiresti jõudsid need ka Rootsi ja Ojamaale. Esimeseks millenniumiks olid kõik need alad kindlalt seotud Lääne-Euroopaga. Pisut hiljem, u. 1015. aastaks muutus majandusliku suhtluse suund kardinaalselt Eestis, järgnevatel aastakümnetel jooksl Venemaal.

*

Allpool käsitleme Lääne-Euroopa numismaatilist ainet lähemalt. Siinkohal olgu vaid märgitud, et 11. sajandi teisel poolel hakkas hõbeda sissevedu ka läänest vähenema ja lakkas 11. sajandi lõpul – 12. sajandi alguses pea kõikjal.⁷⁶ Arvuliselt ei jää leitud Lääne-Euroopa denaarid maha Araabia dirhemitest. Pigem vastupidi, 1990. aastate alguseks oli Läänemere-äärsetest leidudest registreeritud üle 266 000 Saksa ja ligi 61 000 Inglise

penni,⁷⁷ lisaks vähemal määral teiste maade rahasid. Praeguseks ajaks on see arv kindlasti kasvanud. Bernd Kluge arvestuste järgi võidi üksnes Saksamaalt eksportida umbes 250 miljonit münti ehk 375 tonni hõbedat.⁷⁸ Pidades silmas, et Araabia mündid jõudsid meile valdavalt 10., Euroopa omad aga 11. sajandil, oli nende importimise aeg ligikaudu ühepikkune. Et dirhem kaalus keskestlābi ligi kolm korda rohkem kui denaar, jäi hõbedaimpordi maht kaalurahanduse maadesse väga laias joones arvestades enam-vähem muutumatuks. Nii siis jäi ligikaudu samaks ka hõbedat vastu võtnud maade ekspordivõime. See kehtib ka Eesti kohta, kus on registreeritud ligi 5000 Araabia ja umbes 13 000 Lääne-Euroopa vermingut.⁷⁹

Läänest itta ei liikunud mõistagi üksnes väärismetall. Arheoloogid väidavad, et valdav osa Ida-Euroopa 8.–11. sajandi mõõgateramikest pärineb läänest, Reini jõe piirkonnast. Teadagi pole arheoloogilist materjali määrata sama lihtne kui münte. Kuid see pole ka võimatu. Head võrdlusmaterjali müntidele pakub Mati Mandeli avaldatud statistika Eestist leitud mõõgateramike kohta. Tema järgi pärineb ligikaudugi dateeritavast ainesest seitse eksemplari 8.–9. sajandi vahetusel ja neli 9. sajandist ning tervelt kaksteist 10. sajandi teisest – 11. sajandi esimesest poolest. Ülejäänud sajandeisepoolsajandeis jäänud üheks-kahe teramiku.⁸⁰

⁷⁵ V. P. Darkevič. Xudožestvennoj metall Vostoka VIII–XIII vv., lk. 160.

⁷⁶ A. Molvögin, Die letzte Welle des westeuropäischen Münzsilbers der späten Wikingerzeit in Estland (1100–1158). – Fernhandel und Geldwirtschaft. Beiträge zum deutschen Münzwesen in sächsischer und salischer Zeit. Ergebnisse des Dannenberg-Kolloquiums 1990. Hsg. B. Kluge. Sigmaringen, 1993, lk. 287–293; G. Hatz. Handel und Verkehr zwischen dem Deutschen Reich und Schweden in der späten Wikingerzeit. Die deutschen Münzen des 10. und 11. Jahrhunderts in Schweden. Lund, 1974, lk. 47–51; G. Hatz & V. Hatz. Die deutschen Münzen des Fundes von Burge I, Ksp. Lummelunda, Gotland (tpq 1143). Ein Beitrag zur ostfälischen Münzgeschichte. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 16. Stockholm, 2001.

⁷⁷ K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age. – Fernhandel und Geldwirtschaft. Beiträge zum deutschen Münzwesen in sächsischer und salischer Zeit. Ergebnisse des Dannenberg-Kolloquiums 1990. Hrsg. von B. Kluge. Sigmaringen, 1993, lk. 207.

⁷⁸ B. Kluge. OTTO REX/OTTO IMP. Zur Bestandsaufnahme der ottonischen Münzprägung. – Ottonische Neuanfänge. Symposium zur Ausstellung "Otto der Grosse, Magdeburg und Europa", hrsg. B. Schneidemüller, S. Weinfurter. Mainz, 2001, lk. 86. Kluge lähtub küll veidi teistsugusest suhtearvust kui ameeriklased, eeldades, et registreeritud müntide hulk on umbes tuhandik koguimpordist.

⁷⁹ A. Molvögin. Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland, lk. 579–581.

⁸⁰ M. Mandel. Eesti 8.–13. sajandi mõõkade tüpoloogiast ja dateerimisest. – Muinasaja teadus I. Arheoloogiline kogumik. Toim. L. Jaanits ja V. Lang. Tallinn, 1991, lk. 104–108.

Saksamaa, Otto ja Adelheidi penn, Goslar(?),
11. saj. algus.

Ka A. Kirpitšnikovi andmeil ilmus enamik kuulsaid VLFBERTH-mööku Põhja- ja Ida-Euroopasse just 10. sajandi keskel ja teisel poolel.⁸¹ Toodud andmed on omapärase korrelatsioonis leitud Araabia müntide arvukusega – mida vähem ida münte, seda rohkem lääne mööku ja vastupidi. Iseäranis pälviv tähelepanu mõõgarikkaim periood esimese millenniumivahetuse ümber. Niisiis veel kord – mida vähem suhtlust idaga, seda rohkem kaubavahetust läänega.

Majandusliku suunamuutuse seletamiseks on kaks võimalust. Esiteks, barbaritest rahakaalujad otsisid oma rahuldamata hõbedanälja kustutamiseks uusi võimalusi ja leidsid neid eeskätt Saksamaal. Selle eelduseks oli kahtlemata Saksa esimese oma hõbedaleiukoha, Rammelsbergi maardlate avastamine Harzi mägedes ja nende kasutuselevõtt 968. a. paiku.⁸² Rammelsbergi maardlad oma 28

miljoni maagitoniga olid tollal maailma suurimad. Et nõudlusele vastu tulla, hakkasid saksid usinasti hõbedat kaevandama ning rahaks lööma. Eriti mastaapselt vermiti nn. saksipenne, barbaarsete kriipsukestega varustatud hõbelitreid, millelt vaid haruharva võib veerida Otto nime. Nende valmistuskohaks oli Magdeburg, kus kohalikule peapiiskopile läks samal, 968. a. üle seni kohalikule Moritzi kloostri kuulunud mündiõigus.⁸³ Kuid nähtavasti slaavlaste 983. a. alanud ülestõusu tagajärjel muutus Magdeburg taas piirilinnaks ja Saksimaa münditootmise keskus kandus sealt Harzi mägedesse, kus terves reas rahapajades hakati massiliselt vermima penne lapskuningas Otto III ja tema vanaema, Saksamaa tegeliku valitseja, kuninganna Adelheidi nimega.⁸⁴ Mõlemaid märgitud mündisorte avastatakse peaaegu eranditult väljaspool nende päritolumaad, meile juba

⁸¹ A. N. Kirpitšnikov. Drevnerusskoe oružie, vyp. 1. Meči i sabli IX–XIII vv. – Arxeologija SSSR. Svod arxeologičeskix istočnikov E 1–36. Moskva–Leningrad, 1966, lk. 38.

⁸² Nt. G. Hatz, V. Hatz, U. Zwicker, N. & Z. Gale. Otto-Adelheid-Pfennige. Untersuchungen zu Münzen des 10./11. Jahrhunderts. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 7. Stockholm, 1991, lk. 12–13.

⁸³ Magdeburgi ja laiema Saksimaa mündinduse kohta Ottoonide ajal vt. B. Kluge. Deutsche Münzgeschichte von der späten Karolingerzeit bis zum Ende der Salier (ca 900 bis 1125). Sigmaringen, 1991, 27; B. Kluge. Sachsenpfennige und Otto-Adelheid-Pfennige. Anfänge und Dimensionen der Münzprägung in Magdeburg und Sachsen zur Zeit der Ottonen. – Otto der Grosse. Magdeburg und Europa, hrsg. M. Puhle. Mainz, 2001, lk. 417–426; B. Kluge. OTTO REX/OTTO IMP, lk. 85–112.

⁸⁴ Kirjandus Otto ja Adelheidi pennide kohta on äärmiselt ulatuslik. Olgu siin viidatud vaid mõnele olulisemale käsitlusele: V. Hatz. Zur Frage der Otto-Adelheid-Pfennige. Versuch einer Systematisierung auf Grund des schwedischen Fundmaterials, Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien Handlingar, Antikvariska Serien 9, Stockholm, 1961, lk. 107–144; B. Kluge. Überlegungen zu den Otto-Adelheid-Pfennigen. Stempelkritische Untersuchungen der Typen Hatz II (Dbg. 1166, 1170) und AMEN (Dbg. 1171), Sigtuna Papers, hrsg. von K. Jonsson, B. Malmer. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis, Nova Series 9, Stockholm, 1990, lk. 371–378; G. Hatz, V. Hatz, U. Zwicker, N. & Z. Gale. Otto-Adelheid-Pfennige. Untersuchungen zu Münzen des 10./11. Jahrhunderts. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis; J. Rundberg. Otto-Adelheid-Pfennige. Ett försök till revidering av en omdebatterad tysk myntgrupp från vikingatiden, C-uppsats i Arkeologi, höstterminen 2000; B. Kluge. Sachsenpfennige und Otto-Adelheid-Pfennige, eriti lk. 423–424.

tuttavas kaalurahanduse piirkonnas, ja seda kümnetes tuhandetes eksemplarides. See tõik justkui kinnitaks põhjarahvaste aktiivset rolli suhtluses sakslastega. Kuid selle stsenaariumi järgi lähtunuks initsiatiiv läänesuhtluseks peamiselt viikingitelt ja slaavlastelt ning Saksamaa mäetööstus ja rahandus oleksid töötanud tegelikult metslaste rikkuseiha kustutamiseks.

Asjale võib aga vaadata ka teistpidi. Just samal ajal avastas uut maailma Euroopa. Robert Bartlett dateerib Euroopa laienemise alguse umbes 950. aastaga, Robert I. Moore sõnutas algas 970. a. paiku koguni Euroopa esimene revolutsioon.⁸⁵ Kuid et paisuda võis Euroopa vaid ida suunas, oli see ka aeg, mida iseloomustab kurikuulus lööklause “Drang nach Osten”. Euroopa võimsaimate valitsejate Ottoonide keisrikepi all laienesid märgatavalt Saksamaa piirid, jõudes idas välja Oderini. Kujunes uus poliitiline moodustus, Saksa Rahva Püha Rooma Keisririik (tollases kõnepruugis veel *imperium Francorum*) raskuspunktiga Saksimaal. Seal viibis Otto I rohkem kui kogu oma ülejäänud aladel kokku. Mõni ime – oli ta ju ise saksi soost. Ehk pole juhus, et samal, 968. a., kui keiser võttis kasutusele Rammelsbergi maardlad, õnnestus tal viimaks muuta Magdeburg peapiiskopkonnaks “kõigile slaavi rahvastele teispool Elbet ja Saalet, kes on hiljaaegu jumalasku pöördunud või tuleb veel pöörata”.⁸⁶ Magdeburgist sai riigi tähtsaimaid linna. Siia asutas Otto Suur toomkiriku ja pfaltsi, siia ta ka maeti. Kloostri ja peapiiskopkonna patroonist Mauritiusest, idaeakspansiooni kaitsjast, sai kogu riigi tähtsaim pühak.

Magdeburgi mõju ületas kaugelt Saksamaa piirid. 965. a. lasi ennast ristida Poola kuningas Mieszko I ja peagi ordineeriti esimene Poola piiskop Jordanus (968–982), kellest 970. a. sai Magdeburgi sufragaan.⁸⁷ Poola kirikuelus oli Saksa mõju tuntav järgmisegi piiskopi, Ungeri ajal. Alles 1000. a. sai Poola oma, vahetult Pühale Toolile alluva Gniezno peapiiskopkonna, kuid sellegi asutas Saksa keiser Otto III.⁸⁸ Samal ajal oli Poola juba tihedalt kaetud kirikliku võrgustikuga.⁸⁹ Lääneslaavi asualal allutati Magdeburgile juba varem asutatud Brandenburgi ja Haveli piiskopkondade kõrval sorbide jaoks loodud Meissen, Merseburgi ja Zeitz toolid.⁹⁰

Otto Suurelt lähtus initsiatiiv ka Skandinaavia maade ristiusustamiseks. Seejuures kujunes Saksa idamisjonit kandvate jõudude vahel välja tööjaotus – kui slaavlaste pööramise eest vastutas Magdeburg, siis *ius missionis* Skandinaavias jäeti Hamburg-Bremen hooleks.⁹¹ Otto I initsiatiivil ja paavst Agapetus II (946–955) kinnitusel allutati Põhjale juba 948. a. kiriklikult Bremen-

⁸⁵ R. Bartlett. Euroopa sünd; R. I. Moore. The first European Revolution c. 970–1215. Oxford, 2000; teemast laiemalt ja võrdlevalt vt.: Eurasian Transformations, Tenth to Thirteenth Centuries. Crystallizations, Divergences, Renaissances. Ed. by J. P. Arnason & B. Witrock. – Medieval Encounters 10. Leiden–Boston, 2004.

⁸⁶ Tsitaat: R. Bartlett. Euroopa sünd, lk. 21.

⁸⁷ J. Strzelczyk. Die Christianisierung Polens im Lichte der schriftlichen Quellen. – Europas Mitte um 1000. Handbuch zur Ausstellung 1. Hrsg. von A. Wiczorek, H.-M. Hinz. Stuttgart, 2000, lk. 487–489; <http://www.newadvent.org/cathen/06590b.htm>.

⁸⁸ J. Strzelczyk. Das Treffen in Gnesen und die Gründung des Erzbistums Gnesen. – Europas Mitte um 1000, lk. 494–497.

⁸⁹ Z. Kurnatowska. Die Christianisierung Polens im Lichte der archäologischen Quellen. – Europas Mitte um 1000, lk. 490–493.

⁹⁰ Uusimaid käsitleti Saksimaal ja lähemalt Magdeburgi oludest samal ajal vt. erinevaid artikleid kogumikes: Ottonische Neuanfänge. Symposion zur Ausstellung “Otto der Grosse. Magdeburg und Europa”. Hrsg. von B. Schneidemüller, S. Weinfurter, Mainz, 2001; Otto der Grosse. Magdeburg und Europa, 2 Bde. Hrsg. von M. Puhle, Mainz, 2001. Varasem akadeemiline kokkuvõte nt. Deutsche Geschichte 1. Von den Anfängen bis zur Ausbildung des Feudalismus Mitte des 11. Jahrhunderts. Hrsg. von H. Bartel u. A., Leiter des Autorenkollektivs J. Hermann. Berlin, 1982, lk. 372 jj.

⁹¹ L. E. v. Padberg. Festigung und Ausbau des lateinischen Christentums: Die ottonische Mission bei den Westslawen und Ungarn. – Europas Mitte um 1000, lk. 673.

Hamburgi peapiiskopkonnale, mis ühtlasi sai õiguse Taani piiskoppide ordineerimiseks.⁹² See privileeg määras Põhjala misjoni saatuse rohkem kui sajandiks. Kui 948. a. sündmusi võib veel pidada pigem deklaratiivseteks,⁹³ siis järgmisi kindlasti enam mitte. Nagu seisab Suurel Jellingekivil, tegi kuningas Harald Blåtand (Sinihammas) (u. 935/940–985) umbes 965. aastal taanlastest kristlased.⁹⁴ Kuna Haraldist oli ühtlasi saanud keiser Otto Suure vasall, siis on endastmõistetav, et Haraldi pööras ristiisku Saksa piiskop Poppo.⁹⁵ Tolle seotus Hamburg-Bremeniga pole küll selge, kuid samas väärib tähelepanu, et just Hamburg-Bremeni peapiiskopi Adeldagi (937–988) palvel vabastas keiser Otto I 26. juunil 965 Slesvigi (Schleswigi), Ribe ja Aarhusi kirikud nende Taani valdustes kõikidest rahalistest kohustustest ja määras, et seal elavad alamad peavad teenima vaid piiskoppe ja alluma kirikufoogtidele.⁹⁶ Otto III eestkostevalitsuse diplomis 988. a. märgitakse ka Odense piiskopkonda.⁹⁷ Ku-

ningas Svend Tveskaeg (Harkhabe) (985–1014) püüdis saksa mõjust küll vabaneda ja panustas inglise preestritele (vt. tagapool). Sellest hoolimata pani Taani piiskopid ametisse hiljem pühakuks tunnistatud Adaldag ning Taani kirik jäi vähemalt ametlikult Bremen-Hamburgi mõjuvälja.⁹⁸ Seda isegi ingliseeelse kuninga Knud Suure (1018–1035) valitsusajal, ehkki 1020. aastatel läks sakslastel selleks vaja relvastatud sekkumist.⁹⁹ Pole välistatud, et Knud koguni toetas saksa soost kleeerikuid Inglismaal.¹⁰⁰ Taani ja Saksamaa mingeile sidemeile tol ajal osutab ka Knudi pisitütre Gunhildi naitmine Saksa keisri pisi-pojaga.¹⁰¹ Kõige soojem läbisaamine valitses Taani kuningakoja ning Bremeni tooli vahel peapiiskop Adalberti (1043–1072) ja kuninga Svend Estridseni ajal (1047–1075). 1047. ja 1053. a. sai peapiiskop Adalbert paavstidelt enda ja oma ametijärglaste jaoks privileegi olla Põhjamaade legaati ja vikaari koos piiskoppide ordineerimise õigusega.¹⁰² Bremenist pandi Taanis ametisse koguni üheksa

⁹² Adamus Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, lib. 2, cap. 3–4. J. A. Hellström (J. A. Hellström. Väger till Sveriges kristnande. Stockholm, 1996, lk. 117, 120) küll kahtleb selles ja seostab neid sündmusi pigem Harald Sinihamba aja sündmustega. Tema arvates tulid varaseimad piiskopid Taani Inglismaalt. Kuid see misjonilaine oli niikuinii veel nõrguke ja suuremate tagajärgedeta.

⁹³ Nt. P. Sawyer. The process of Scandinavian Christianization in the tenth and eleventh centuries. – The Christianization of Scandinavia, ed. by B. Sawyer & P. Sawyer. Alingsås, 1987, lk. 78–79.

⁹⁴ M. Warmind. Religionsmøde og trosskifte. – Norden og Europa i vikingatid og tidlig middelalder. Toim. N. Lund. København, 1994, lk. 164–165, 174. Henrik Janson on küll osutanud, et taanlased olid ristiisku juba ammu enne seda, kuid kuidagi teistmoodi, ja Harald tegi neist kristlased *täielikult – perfecte*, vt. H. Janson. Nordens kristnande och Skytiens undergång. – Från Bysans till Norden. Östliga kyrkoinfluensar under vikingatid och tidig medeltid. Red. H. Janson. Skellefteå, 2005, lk. 174–175. Kuid selle kristluse ulatus on meile teadmata.

⁹⁵ Die Sachsengeschichte des Widukind von Korvei. 5. Aufl., neu bearb. von P. Hirsch. Hannover, 1935, lk. 140–141. Poppo isik pole kindel. Võib-olla oli tegu Würzburgi piiskopi Poppo IIga (961–984).

⁹⁶ Regesta Imperii II. Sächsisches Haus 919–1024: Die Regesten des Kaiserreichs unter Heinrich I. und Otto I. 919–973. Bearb. von J. Fr. Böhmer; E. Ottenthal; H. H. Kaminsky. Innsbruck, 1893, nr. 395.

⁹⁷ T. S. Nyberg. Die Kirche in Skandinavien. Mitteleuropäischer und englischer Einfluss im 11. und 12. Jahrhundert. Anfänge der Domkapitel Børglum und Odense. Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters 10. Sigmaringen, 1986, lk. 114.

⁹⁸ Saxo Grammaticus. Gesta danorum, lib. 10.cap. 11.5; vrd. Adamus Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, 2.23, 2.55; B. Sawyer. Scandinavian conversion Histories. – Christianization of Scandinavia, ed. by B. Sawyer & P. Sawyer. Alingsås, 1987, lk. 91; W. Bakken. English Influences in the Church in Scandinavia Before 1066, Oct 2000. <http://members.aol.com/bakken1/angsax/scanchrch.htm>.

⁹⁹ N. Lund. Skandinavien 700–1200. – Norden og Europa i vikingatid og tidlig middelalder. Toim. N. Lund. København, 1994, lk. 25; Allgemeine deutsche Biographie 39, lk. 323–324; L. Abrams. The Anglo-Saxons and the Christianization of Scandinavia. – Anglo-Saxon England 24. Cambridge, 1995, lk. 227.

¹⁰⁰ L. Abrams. The Anglo-Saxons and the Christianization of Scandinavia, lk. 228.

¹⁰¹ N. Lund. Skandinavien 700–1200. – Norden og Europa i vikingatid og tidlig middelalder, lk. 25; vrd. Saxo Grammaticus. Gesta Danorum, 10.17.

¹⁰² L. Abrams. The Anglo-Saxons and the Christianization of Scandinavia Abrams, lk. 231–232.

uut piiskoppi.¹⁰³ Kuningas ise oli Bremeni Adami peamine teavitaja.¹⁰⁴

10. sajandi lõpul aktiveerus Hamburg-Bremeni tegevus ka Rootsis.¹⁰⁵ Bremeni Adami andmetel, mida muud allikad küll ei kinnita, ordineeris peapiiskop Adeldag juba enne 990. a. esimese Rootsi piiskopi Odinkari.¹⁰⁶ Kuningas Erik Segersäll ristiti tollal Bremeni kirikule allunud Taanis.¹⁰⁷ Bremeni peapiiskop Unwan (1013–1029) pani kuningas Olof Skötkonungi (u. 994–1021/1022) palvel ametisse Skara (Rootsi) esimese diötseesipiiskopi Thurgoti (Thurgauti)¹⁰⁸ ja Saxo Grammaticuse andmetel võis keegi sakslane pöörata ristiisku koguni kuninga enda.¹⁰⁹ Saksamaa suunas osutab veel üks allikas. Nagu kirjutab Saksa kuningas Heinrich II-le misjonär Querfurti Bruno 1008. a., õnnestunud tema saadikul ristida rootslaste vürst (*senior Suigiorum*).¹¹⁰ Taani ajalookirjutuses on küll arvatud, et initsiatiiv Hamburg-Bremeni piiskoppide kutsumiseks tuli Olof Skötkonungilt vastukaaluks Taanis tollal valitsenud Inglise-orientatsioonile,¹¹¹

kuid ilmselt polnud ka sakslastel selle vastu midagi.

Saksa kiriku mõju siin näib ajutiselt olevat nõrgenenud enne 11. sajandi keskpaika, kui Thurgoti järglane Gottschalk ei vaevunud Lüneburgist kaugesse Põhjalasse tulemagi.¹¹² Selle vaakumi kasutas ära vastuoluline klee-rik Osmund (temast lähemalt tagapool), kes, olles küll ise saanud hariduse Bremenis, oli Saksa kirikuga tülli läinud ja lasknud enda määrata kuningas Edmundi piiskopiks sõltumatul Poola (Gniezno) kirikul. See asjaolu ärritas Hamburg-Bremeni uut energilist peapiiskoppi Adalberti, kes läkitas Skarasse uueks piiskopiks Adalwardi, keda Osmund omakorda tõrkus tunnustamast.¹¹³ Igatahes jäi see episood lühiajaliseks ning järgmine Skara piiskop (Adalward Vanem, † u. 1066) pandi ametisse siiski Bremenist. Adalward Noorem († enne 1072) oli viimaks mees, kes viis piiskopitooli Skarast ära pealinna Sigtunasse, kuid ta kutsuti tagasi Bremenisse.¹¹⁴ Siitpeale ei hoolinud Bremenist määratud piiskopid enam barbaarsele põhjamaale tulekust, vaid

¹⁰³ J. A. Hellström. Vägar till Sveriges kristnande. Stockholm, 1996, lk. 123.

¹⁰⁴ Adamus Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, 1.48.

¹⁰⁵ C. Fr. Hallencreutz. När Sverige blev europeiskt. Till frågan om Sveriges kristnande. Stockholm, 1993, lk. 38, 47.

¹⁰⁶ Adamus Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, 2.23; C. Fr. Hallencreutz. När Sverige blev europeiskt, lk. 48.

¹⁰⁷ C. Fr. Hallencreutz. När Sverige blev europeiskt, lk. 49.

¹⁰⁸ Adamus Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, 2.56–57; C. Fr. Hallencreutz. När Sverige blev europeiskt, lk. 51.

¹⁰⁹ Saxo Grammaticus. Gesta Danorum, 10.11.6 (nimetab teda Unnoks, kes aga oli peapiiskopiks märgatavalt varem, aastail 916–936: *Utrum autem idem rex ab eo an a Bremensium pontifice Unnone sacrorum usum disciplinamque perceperit, parum comperi*). Nähtavasti ajas Saxo või pigem tema informaatore lähedase kõlaga nimesid lihtsalt segi ja pidas silmas Unwanit). Saxo on siiski kahevahel, kas pöörajaks polnud mitte Inglismaalt tulnud Norra piiskop Bernhard. Ka hilisemate Rootsi legendide järgi ristis Olof Skötkonungi inglase, Norra kuninga Olaf Trygvessonini õukonnapiiskop Sigurd (Siegfried). See seisukoht on tänapäeval aga ümber lükatud, vt. J. A. Hellström. Vägar till Sveriges kristnande. Stockholm, lk. 15–40. Thurgoti ordineerimine osutab pigem Hamburg-Bremenile.

¹¹⁰ J. A. Hellström. Vägar till Sveriges kristnande, lk. 122. Siin tahaks siiski tähelepanu juhtida tiitlile *senior*, mida ühe kuninga jaoks tundub olevat vähevõitu, mis aga näiteks 13. saj. algul oli sobilik muinaseesti vanema tähistamiseks. Võib-olla ristis Bruno saadetud misjonär mõne kohaliku Rootsi üliku. Kui *Suigiorum* muidugi üldse rootslasi tähendab.

¹¹¹ N. Lund. Skandinavien 700–1200, lk. 22.

¹¹² C. Fr. Hallencreutz. När Sverige blev europeiskt, lk. 54.

¹¹³ Adamus Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, 3.14; Svenskt biografiskt lexikon. 13. Stockholm, 1950, lk. 49; C. Fr. Hallencreutz. När Sverige blev europeiskt Hallencreutz 1993, lk. 35–37; L. Abrams. The Anglo-Saxons and the Christianization of Scandinavia, lk. 235.

¹¹⁴ C. Fr. Hallencreutz. När Sverige blev europeiskt, lk. 55–56. J. A. Hellström (1996, lk. 148) arvab, et mõlema Adalwardi näol võis tegemist olla ühe ja sama isikuga.

jäid koju.¹¹⁵ Ehkki Hamburg-Bremeni kiriku õiguslik ülimuslikkus Skandinaavias sel perioodil on vaieldamatu, hakkas esmase usukuulutuse ajajärk mööda saama.¹¹⁶ Ka olukord Saksamaal ja kogu Euroopas oli muutunud. Rivaliteet Kölni peapiiskopi Annoga ja paavstikuuria poliitika, mis investitiivituli käigus kaitses kiriku õigusi (*libertas ecclesiae*) keisri vastu, nurjas Hamburg-Bremeni plaanid Põhjamaade patriarhaadi loomiseks.¹¹⁷

Vaid ühest Skandinaavia kandist vaikib Adam täiesti. See on Läänemere tollane tähtsaim kaubanduskeskus, kõigist aarderikkaim Ojamaa, kuhu Bremeni kiriku võim nähtavasti ei küündinud. Rootsi uurijad on seda hämmastavat asjaolu seletanud saare asukate jõukusest tingitud erilise isepäisuse ja -seisusega ning viidanud "Gutasaagale", kus jutustatakse järgmist: "Ehkki gutalased olid paganad, purjetasid nad ometi kaupadega kõigisse maadesse, nii ristitud kui ka paganlikesse. Siis nägid kaupmehed kristlikke kombeid kristlikes maades. Siis lasid mõned ennast seal ristida ja töid Ojamaale kristlaste preestrid." Erland Lagerlöf, toetudes Ojamaa mõne kiriku bütsantsipärastele seinamaalingutele 12. sajandist, arvab, et preestrid toodi kaasa ida poolt,¹¹⁸ kuid teised uurijad on kindlalt vastupidisel seisukohal.¹¹⁹ Ingmar Jansson peab idapäraseid esemeid ja teatavaid jooni matusekombestikus Rootsis, sh. eriti Ojamaal, pigem viikingite kultuurilise ühtsuse väljenduseks laias piirkonnas, mis hõlmas niihästi Skandinaaviat kui ka nende

asuala Venemaal.¹²⁰ Mingit kindlakavalist Bütsantsi (või Kiievi–Novgorodi) kiriku misjonit Skandinaavias ei peeta üldiselt tõenäoliseks, ehkki põhjameeste sidemed Idaga – nii isiklikus, majanduslikus kui ka kultuurilises plaanis – olid viikingi- ja varasel keskajal kahtlemata elavad. Pealegi, osundatud saaga kirjutati üles alles 13. sajandil. Millal aga selles kirjeldatud preestrite kutsumine aset leidis, selle kohta pole vähimaidki andmeid. Mõeldes Gotlandi (Ojamaa) traditsioonilistele kaubasidemetele Saksamaaga alates juba 10. sajandi lõpust, võidi preestrid sinna tuua pigem läänest.

Ajuti olid sakslaste huvid ulatunud Skandinaaviast kaugemalegi, Venemaa avarustele. Araabia autorid teavad kõnelda, et juba millalgi kas 300 AH = 912/913 AD või 333 AH = 944/945 AD võtnud russid ehk siis varjaagid vastu ristiusu, kuid toona nähtavasti siiski Bütsantsist, (kust juba 860. a. ristiti ka Konstantinoopolit piiranud varjaagide jõugud). Võib-olla olid need samad mehed, kes 944. a. vandusid Kiievi Eliase kirikus kristlase kombel truudust järjekordsele Kiievi–Bütsantsi lepingule.¹²¹ Paraku "teinud see [ristiusk] nende mõõgad nüriks" ning nad läkitanud neli meest Horezmi, et šahhi vahendusel hakata hoopis muhamedlasteks.¹²² Kuid järgnevalt palus ise Konstantinoopolis ristitud vürstinna Olga (ristinimega Helena/Jelena)¹²³ oma alamate jaoks 959. a. piiskoppi ja preestrid Saksa kuningalt Otto I-lt. 960 a. pühitseski lugejale juba tuttav Bremeni pea-

¹¹⁵ P. Sawyer. The process of Scandinavian Christianization in the tenth and eleventh centuries, lk. 93; L. Abrams. The Anglo-Saxons and the Christianization of Scandinavia, lk. 236–237.

¹¹⁶ J. A. Hellström. Vägar till Sveriges kristnande, lk. 124.

¹¹⁷ P. Sawyer. The process of Scandinavian Christianization in the tenth and eleventh centuries, lk. 95; C. Fr. Hallencreutz. När Sverige blev europeiskt, lk. 67–75.

¹¹⁸ E. Lagerlöf. Gotland och Bysans. Östligt inflytande under vikingatid och tidig medeltid. – Från Bysans till Norden. Skellefteå, 2005, lk. 139–152.

¹¹⁹ Nt. B. Nilsson. Förekom det bysantiska influenser i tidig svensk kyrkohistoria? – Från Bysans till Norden. Skellefteå, 2005, lk. 22–24, 30.

¹²⁰ I. Jansson. Situationen i Norden och Östeuropa för 1000 år sedan. – Från Bysans till Norden. Skellefteå, 2005, lk. 37–95.

¹²¹ E. Melnikova. Varangians and the Advance of Christianity to Rus in the Ninth and Tenth Centuries. – Från Bysans till Norden. Skellefteå, 2005, lk. 102–103, 109–110.

¹²² B. N. Zaxoder. Kaspijskij svod svedenij o Vostočnyj Evrope. Čast' 1. Povolž'e i Xorasan. <http://gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0101.htm>.

¹²³ Lähemalt E. Melnikova. Varangians and the Advance of Christianity to Rus in the Ninth and Tenth Centuries, lk. 114–119.

piiskop Adaldag ruugide (russide?) piiskopiks Saint-Albani munga Libutiuse, kes aga peagi suri. Tema asemele läkitati Kiievisse nüüd Trieri Saint Maximinuse kloostris munk Adalbert, kuid ka tolle misjon ebaõnnestus. 962. a. pöördus Adalbert Saksamaale tagasi ning 968. a. sai temast Magdeburgi esimene peapiiskop.¹²⁴

Saksa–Vene suhted elavnesid esimese millenniumi paiku. Nagu vestab Nestori kuulus ajaraamat, jõudsid saksa misjonärid Kiievi vürsti Vladimiri juurde uuesti 986. a. Mõned allikad kõnelevad koguni Norra kuninga Olav Tryggvesoni osalusest Vladimiri pööramisel, kuid see vaevalt et vastab tõele.¹²⁵ Ent üpris mõjukad olid tollal ka venelaste lähinaabrid – bulgarid, kasaarid ja Bütsants, kes kõik võistlesid omavahel slaavi hingede pärast.¹²⁶ Kõige enam kõitsid Vladimirit siiski Konstantinoopoli jumalateenistuse hiilgus ja keisri õe Anna võlud (või pigem tema naimisega kaasnev poliitiline kapital).¹²⁷ 988/989. a. võttis Vladimir ristiusu vastu Bütsantsist. Ent

läks aega, enne kui Venemaast sai kreeka-katoliiklik maa. Esimese millenniumivahetuse paiku vahetasid Rooma ja Kiiev saatkondi päris sagedasti, näiteks aastail 991, 994, 1000 ja 1001. Selle taga oli arvatavasti keiser Otto III ja paavst Silvester II kava luua laiaulatuslik katoliiklik Rooma föderatsioon.¹²⁸ Veel millalgi 1005.–1007. vahel korraldas misjonär Querfurti Brun Ungaris viibides retke Venesse ja petšeneegide juurde, kus pühtis ametisse ka piiskopi.¹²⁹ Kiiev sai metropolii-diöigused alles 1034. a.

Vähem valgustavad kirjalikud allikad konkureerivat inglise misjonit, mida aga vähemalt Skandinaavias on traditsiooniliselt peetud vaat et niisama oluliseks.¹³⁰ Peamine autor Bremeni Adam, tulenevalt oma positsioonist ja huvidest, reeglina vaikib sellest või möönab vaid vastutahtsi. Kui jätta kõrvale 948. aastale eelnenud inglise piiskoppide ametissepanek müütilise kuninga Gormi poolt, oli nähtavasti Svein Harkhabe esimene Taani valitseja, kes tõi oma riiki inglise

¹²⁴ <http://www.newadvent.org/cathen/01127b.htm>; L. E. v. Padberg, Festigung und Ausbau des lateinischen Christentums, lk. 673; E. Melnikova. Varangians and the Advance of Christianity to Rus in the Ninth and Tenth Centuries, lk. 118.

¹²⁵ T. Jackson. The role of Olaf Trygvason in the conversion of Russia. – Three Studies on Vikings and Cristianization. Ed. M. Rindal. KULTs skriftserie 28, Religionsskiftet 1. Oslo, 1994.

¹²⁶ Povest' vremennyx let, "В год 6494 (986). Пришли болгары магометанской веры ... Потом пришли иноземцы из Рима и сказали: "Пришли мы, посланные папой", и обратились к Владимиру ... Сказал же Владимир немцам: "Идите, откуда пришли, ибо отцы наши не приняли этого". Услышав об этом, пришли хазарские евреи ..." Dialooge peetakse hilisemaks väljamõeldiseks, saadikute käimise tööka enamasti mitte. Itaalia kuulus tollal juba Saksa Rahva Püha Rooma Keisririiki, paavst Johannes XV (XVI) oli Saksamaa naisvalitsejate, Otto I lese Adelheidi ja Otto II lese Theophano hea sõber.

¹²⁷ Povest' vremennyx let, "В год 6495 (987). ... Услышав об этом, патриарх повелел созвать клир, сотворил по обычаю праздничную службу, и кадила возжгли, и устроили пение и хоры. И пошел с русскими в церковь, и поставили их на лучшем месте, показав им церковную красоту, пение и службу архиерейскую, предстояние дьяконов и рассказав им о служении Богу своему. Они же были в восхищении ..." "В 6496 (988) году... И рады были цари, услышав это, и упростили сестру свою, именем Анну, и послали к Владимиру, говоря: "Крестись, и тогда пошлем сестру свою к тебе." Ответил же Владимир: "Пусть пришедшие с сестрою вашею и крестят меня." Keisrite õe hinnaks oli Vladimiri sõjaline abi Basileios II-le mässaja Bardas Phokase vastu (W. E. Watson. Ibn al-Athir's Accounts of the Rūs: A Commentary and Translation. – Canadian/American Slavic Studies 35 (2001).

¹²⁸ P. P. Toločko. Rom und Byzanz in der Kiever Rus' im 10.–11. Jahrhundert. – Rom und Byzanz II. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts. Internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Verbindung mit der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz. Kiel, 18.–25. September 1994, hrsg. von Müller-Wille, Bd. 2 (Abh. Akad. Mainz, Jg. 1997, nr. 3,2) Stuttgart, 1998, lk. 240–243.

¹²⁹ B. Kürbis. Purpureae passionis aureus finis. Brun von Querfurt und die Fünf Märtyrerbrüder. – Europas Mitte um 1000, lk. 520.

¹³⁰ Nt. P. Sawyer. The process of Scandinavian Christianization in the tenth and eleventh centuries, lk. 105–107; J. A. Hellström. Vågar till Sveriges kristnande, lk. 129–157; W. Bakken. English Influences in the Church in Scandinavia Before 1066.

preestrid.¹³¹ Skåne piiskopiks sai inglane Godebald (991–1021). Kuid alles Taani ja Inglismaa kuningas Knud Suur oli mees, kes otsustavalt pööras Taani kiriku Inglise suunda, mida hallati Canterbury peapiiskopi Alnothi juhtimisel. Ta pani Inglismaalt pärit Bernhardi Skånesse, Gerbrandi Själlandile ja Reginberfi Fynile. Eriti tugev Inglise misjon näib olevat tegutsenud Odenses.¹³² Lisaks on alust arvata, et Knud soovis muuta Roskilde peapiiskopkonnaks alluvusega Canterburyle.¹³³ Nagu eespool märgitud, suutis vaid sakslaste vahelesegamine plaani lämmatada. Inglise suund oli Taani kirikus tugev kuni Põhjamere impeeriumi kokkulangemiseni kuningas Hardeknudi valitsusaja lõpuks (1042). Siitpeale kuulus kiriklik võim Taanis taas Hamburg-Bremenile ja peapiiskop Adalbertile. Teisalt ei tähendanud see siiski veel inglise misjoni täielikku hääbumist. Lundi inglasest piiskop Henrik tegutses surmani, oma tegevust jätkasid inglise kanoonikud ja mungad.¹³⁴ Ka Saxo andmetel jäi üks inglasest, Roskilde piiskop Vilhelm (†1074), ametisse veel kuningas

Svend Estridseni ajal,¹³⁵ kuna teistel andmetel oli siiski tegu Hamburg-Bremeni peapiiskopi Adalberti endise kanoonikuga.¹³⁶

Rootsi kohta on kirjalikke teateid märksa vähem ja needki kuuluvad peamiselt 13. sajandi redigeeritud allikakihistusse, mis paisab silma oma saksavaenulikkuse poolest.¹³⁷ Kaks nimeliselt tuntud inglise misjonäri Sigfrid ja Eskil ei ole muidu nii erapoolikus Bremeni Adamis kutsunud esile mingeid negatiivseid emotsioone, mistõttu on arvatud, et nad tegutsesid sakslaste misjoniõigust tunnustades ja selle raamides.¹³⁸ Liati on Sigfridi isik üsnagi müütiline, Eskilit ei maini Adam aga üldse. Siiski teame, et 11. sajandi algul jutlustasid Norrast ja Taanist tulnud inglise misjonärid ka Rootsis.¹³⁹ Ka paljuvaieldud Osmund on lüli, mis *Liber Eliensis*'e andmetel võis Inglise misjonit Rootsis ajutiselt edendada.¹⁴⁰ Rohkem näivad sellele osutavat pigem mõned arheoloogilised leiud ning kunstiajalooline pärand.¹⁴¹ Eriti ruunikivid vestavad rootslastest, kes tegutsesid, ristiti või surid Inglismaal. Sageli olid nad Taani kuninga Knud Suure teenistuses,¹⁴² mistõttu tema va-

¹³¹ Adamus Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, 2.41; J. A. Hellström. Vägar till Sveriges kristnande, lk. 141; W. Bakken. English Influences in the Church in Scandinavia Before 1066.

¹³² J. A. Hellström. Vägar till Sveriges kristnande, lk. 141–142.

¹³³ N. Lund. Skandinavien 700–1200, lk. 25.

¹³⁴ J. A. Hellström. Vägar till Sveriges kristnande, lk. 154–155.

¹³⁵ Saxo Grammaticus. Gesta Danorum, 11.2.

¹³⁶ Dansk biografisk Lexikon 18. Kjøbenhavn, 1904, lk. 588–589.

¹³⁷ J. A. Hellström. Vägar till Sveriges kristnande, lk. 144–149.

¹³⁸ C. Fr. Hallencreutz. När Sverige blev europeiskt, lk. 58.

¹³⁹ L. Abrams. The Anglo-Saxons and the Christianization of Scandinavia, lk. 232–233.

¹⁴⁰ Svenskt biografiskt lexikon 2. Stockholm, 1920, lk. 378; J. A. Hellström. Vägar till Sveriges kristnande, lk. 149–152. Osmundi oletatav Inglise päritolu põhineb Ely kloostri 12. sajandi lõpul kirja pandud annalides leiduvale määratlusel *Osmund de Suededa regione*, kus *Suededa* on samastatud Rootsi. J. A. Hellströmi arvates (1996, lk. 151–152) pole see aga sugugi kindel, seda enam, et niisugune Rootsit tähistav kirjaipilt on allikais ainukordne. Tema kahtlused tunduvad olevat põhjendatud, seda enam, et näiteks Southwarki kohanime lühendati 11. sajandil kujul *SVDE*, *SVDIEP*, *SVDGE* jne. (vt. B. E. Hildebrand. Anglosaksiska mynt i Svenska Kongliga Myntkabinetet funna i Sveriges jord. Stockholm, 1881, lk. 144–145, 299–300). Pole välistatud, et *Suededa* tähistab hoopis mõnda Inglismaa paika ja Elysse maetud Osmundil polnud Rootsi mingit pistmist. Sel juhul puudub aga alus põhjendada Rootsi Osmundi saksavastast käitumist inglise kiriku konkurentsi. Selle järgi, mis Osmundist teada, võis vabalt tegu olla isehakanud avantüristiga.

¹⁴¹ P. Sawyer. The process of Scandinavian Christianization in the tenth and eleventh centuries, lk. 106–107; J. Staecker, Bremen – Canterbury – Kiev – Konstaninopol? Auf Spurensuche nach Missionierenden und Missionierten in Altdänmark und Schweden. – Rom und Byzanz im Norden: Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts. Bd. II, Internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Verbindung mit der Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Mainz, Kiel, lk. 18.–25. September 1994, hrsg. von Michael Müller-Wille, lk. 62–65.

¹⁴² C. Fr. Hallencreutz. När Sverige blev europeiskt, lk. 38–41.

litsusajal näivad rootslaste Inglise-kontaktid küllaltki loomulikuna. Inglise mõju reedab ka Skandinaavias, sh. Rootsis levinud Briti pühakute kultus,¹⁴³ kuid seda täpsemalt dateerida on äärmiselt raske. Siiski on tõendatud inglise munga Wulfredi märtrisurm Rootsis 1030. a. paiku.¹⁴⁴

Vähemalt ajutiselt katkes Skandinaavia misjoni Inglise-suund aastal 1066, kui normann William I vallutas Inglismaa ning Põhjala valitsejad pöördusid tagasi Hamburg-Bremeni kiriku rüppe.¹⁴⁵ Tagasilööki ei kestnud kaua. Seoses hoogustuva investituurituliga hakkasid paavstid alates umbes 1075. a. toetama Skandinaavia valitsejaid Saksa kiriku võimupüüdluste vastu.¹⁴⁶ 1080. aastatest on taas teateid inglise kleeerikute märtrisaatusest Rootsis.¹⁴⁷ 1086. a. paiku sai Odense piiskopiks inglise benediklane Hubald ning 1095–1096. a. saabus kuningas Erik Ejegodi palvel ja William II loal Eveshamist sinnasamasse Odensesse 12 munku.¹⁴⁸ Otsustav pööre toimus aastal 1103/1104, kui Erik Ejegodi Roomas-käigu tulemusel valis paavsti legaati kardinal Alberich uueks peapiiskopkonna keskuseks Taanis Lundi ja sealne piiskop Asger (Adzer), Canterbury Anselmi sõber, sai palliumi. Rootsi piiskopkonnad allusid siitpeale kuni Uppsala peapiiskopkonna rajamiseni 1164. a. Lundile. Nõnda vabanes Põhjala kirik Hamburg-Bremeni sõltuvusest.¹⁴⁹

Euroopa kirikliku ja poliitilise laienemise-ga sammus üht jalga ekspansiooni kolmaski koostisosa – majandus. Paisuv lääne tsivilisatsioon lihtsalt pidi tarbima üha rohkem samu

saadusi, mis varem olid voorinud Bagdadi, Bulgari ja Buhhaara turgudele – vaha kirikute-kloostrite üha laienevale võrgustikule, karvaseid ja siledaid nahku arvukamaks ning jõukamaks muutuvale ülikonnale. Saadusi, mida endiselt pakkusid Läänemere-äärsed rahvad ning neist idas laiuv Venemaa. See pole pelgalt oletus. Tõendatav on koguni teatav korrelatsioon ühelt poolt misjonitegevuse ja teiselt poolt mündiekspordi lähtealade vahel. Nagu ülal nägime, oli Saksa ilmalik ja vaimulik võim eriti alates 968. aastast aktiivselt tegev Magdeburgist lähtuval lääneslaavi suunal. Vastavalt sellele moodustavad Magdeburgist pärit saksipennid Böömi ja Bayeri denaari-de kõrval suure osa Poolas leitud varajastest saksa müntidest.¹⁵⁰ Ka Taani hõlmati Saksa misjonitegevusega varakult, ehkki siin kinnitas kristlus kanda veel vaevaliselt ja suurte tagasilöökidega. Ja siingi olid saksipennid Hedeby poolbrakteaatide kõrval algul küllaltki levinud.¹⁵¹ Samal ajal Rootsist, v. a. Taanile kuulunud Skåne, on saksipenne leitud äärmiselt vähe. Kuid see-eest voolas Rootsi massiliselt pisut hilisemaid münte, Otto-Adelheidi denaare.¹⁵²

Sellela seoses meenutagem, et münditootmise keskuse viis Magdeburgist ära alles slaavlaste 983. a. ülestõus. Niisiis hakkas Saksa hõbe Rootsi massilisemalt voolama mõnevõrra hiljem kui Poola ja Taani – asjaolu, mida nägime juba eespool, analüüsides ida ja lääne rahade vahekorda aaretes. Saksipennidelt Otto-Adelheidi denaaridele orienteerus nüüd ümber ka Taani hõbedaimport.¹⁵³ Need

¹⁴³ J. A. Hellström. Vågar till Sveriges kristnande, lk. 152–154.

¹⁴⁴ L. Abrams. The Anglo-Saxons and the Christianization of Scandinavia, lk. 234.

¹⁴⁵ J. A. Hellström. Vågar till Sveriges kristnande, lk. 155; W. Bakken. English Influences in the Church in Scandinavia Before 1066.

¹⁴⁶ L. Abrams. The Anglo-Saxons and the Christianization of Scandinavia, lk. 237–238.

¹⁴⁷ Seals., lk. 234.

¹⁴⁸ Seals., lk. 238–239.

¹⁴⁹ Seals., lk. 238; <http://www.newadvent.org/cathen/09433a.htm>.

¹⁵⁰ S. Suchodolski. Die erste Welle der westeuropäischen Münzen im Ostseeraum, lk. 320–322; R. Kiersnowski. Pieniądz kruszowy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Warszawa, 1960, lk. 196–197; B. Kluge. OTTO REX/OTTO IMP, lk. 102.

¹⁵¹ K. Jonsson The import of German coins to Denmark and Sweden c. 920–990, lk. 142.

¹⁵² B. Kluge. OTTO REX/OTTO IMP, lk. 102–103.

¹⁵³ C. von Heijne. Särpräglad. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca 800–1130), lk. 134–138.

levisid Poolaski, kuid sealset mündisortimenti jäid endiselt valitsema saksipennid.¹⁵⁴ Just samal ajal hakkas Hamburg-Bremeni peapiiskopkond Taani ja Rootsi vastu senisest sügavamalt ja püsivamat huvi ilmutama. See ei pruukinud olla juhuslik. Nähtavasti oli asi selles, et kui slaavi mäss lõikas läbi Saksa kaubavahetuse sellest idas asunud hõimudega,¹⁵⁵ pidid teutoonid hakkama met-sasaadusi otsima Skandinaaviast. Seda suunda aga haldasid just Bremeni kirikuisad.

Kõrvalepõikena – kas on selles valguses liiga julge oletada, et need Põhja-Euroopa toonased vägevaimad kirikuvürstid võisid olla ka Otto-Adelheidi pennide, sakside toonase peamise väljaveoartikli tootmise initsiaatoreiks? Tegutses ju peapiiskop Adaldag Otto I sekretärina ja saatis teda Itaalia-retkel (961–965), olles võib-olla koguni Itaalia asekan-tler. 965. a. andis Otto I Hamburg-Bremeni peapiiskopkonnale Bremeni jaoks mündiõiguse.¹⁵⁶ Tõigast, et 8-aastane Otto III käis 988. a. ise Bremeni lähedal Wildeshausenis ning andis seal Bremeni kiriku hüvaks kolm ürikut,¹⁵⁷ on järeldatud Adaldagi head läbi-saamist ka Otto I lese ja Otto III vanaema Adelheidiga. Ning peapiiskop Unwan laiendas Hamburg-Bremeni kiriku võimu viikingi-kuningate üle eeskätt rikkalike kingitustega¹⁵⁸ – miks mitte ka mündihõbedaga.

Saksa hõbedaeeksport jäi kängu 11. sajandi keskpaiku.¹⁵⁹ Mäletatavasti jahenes just samal ajal ka teutoonide seni nii kuumalt hõõgunud

misjoniind, mis endisena enam ei taastunudki. Mündivoolu teatav tõus, võib-olla reaktsiooni-na brittide misjoni aktiviseerumisele, leidis aset veel 1080. aastatel, et siis lõplikult vaibuda.

Nii nagu idasuunalises misjonitegevuses, jäid britid ka oma majanduslikus aktiivsuses saksidest paar aastakümnet maha. Anglosak-si pennide vool Skandinaaviasse, kõigepealt ja kõige hoogsamalt Taani, siis peaaegu ko-he ka mujale, algas alles 990. aastate teisel poolel,¹⁶⁰ seega Inglise misjoni maaletooja kuningas Svein Harkhabeme ajal. Väärib märkimist, et varaseim põhjamaade aaretes massiliselt esinev Inglise münditüüp *Crux* (c. 991–997)¹⁶¹ oli esimeste oma müntide eesku-juks kõigi kolme Skandinaavia riigi kuninga-tele.¹⁶² Ka hiljem võtsid Skandinaavia mündi-meistrid šnitti eeskätt Inglismaalt.¹⁶³

Miks mingit mündipilti jälgendati, on muidugi omaette küsimus. Mõistagi võib siin kahtlustada poliitilist manifestatsiooni, kuid kõrvale jätta ei saa ka muid alternatiive. Esma-joones tuleks siin arvesse võtta Saksa müntide reeglina kehva teostust ja tuima disaini. Tolle aja valdav Saksa münditüüp, Otto-Adelheidi denaar, kannab esiküljel risti, mille vinklites on tähed ODDO (või harvemini OTTO), tagakül-jel kiriku skemaatilist kujutist (nn. *Holzkirche*). Rist ja kirik ongi Saksa müntide levinuimad kujunduselemendid esimese millenniumi pai-ku, hiljem lisandusid neile valitsejate ja püha-kute kujutised ning mitmesugune arhitektuur. Kuid väga harva on kogu mündipilt üldse näh-

¹⁵⁴ B. Kluge. OTTO REX/OTTO IMP, lk. 103.

¹⁵⁵ B. Kluge. Sachsenpfennige und Otto-Adelheid-Pfennige, lk. 423.

¹⁵⁶ B. Kluge. Deutsche Münzgeschichte von der späten Karolingerzeit bis zum Ende der Salier (ca 900 bis 1125), lk. 27.

¹⁵⁷ Allgemeine deutsche Biographie. 1, lk. 72–73.

¹⁵⁸ Allgemeine deutsche Biographie. 39, lk. 323–324.

¹⁵⁹ K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age, lk. 206, diagr. 1.

¹⁶⁰ K. Jonsson. Viking-Age hoards and late Anglo-Saxon coins. A study in honour of Bror Emil Hildebrand's Anglosachsiska mynt, Stockholm, 1987, lk. 10, 11, 14, 19–32.

¹⁶¹ K. Jonsson, The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age, lk. 215.

¹⁶² B. Malmer. Från Olof till Anund. Ur sigtunamynntnings historia. – Myntningen i Sverige 995–1995. Numismatiska meddelanden 40. Stockholm, 1995, lk. 10.

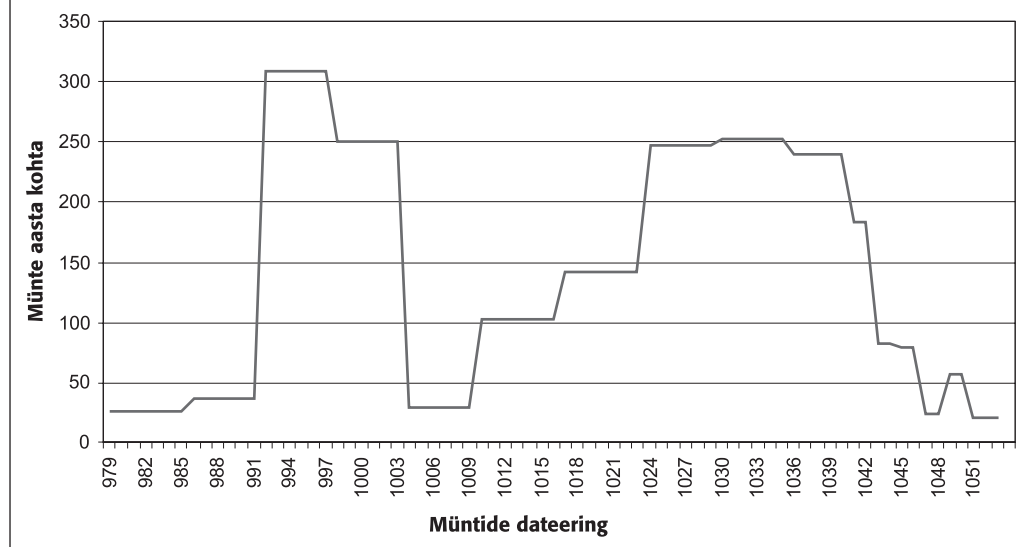
¹⁶³ Nt. [J. Steen Jensen], Tusindtallets Danske Mønter fra Den konglige Mønt- og Medaillesamling – Danish coins from the 11th century in The Royal Collection of Coins and Medals. Munksgaard, 1995; B. Malmer. The Anglo-Scandinavian Coinage c. 995–1020. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 9. Stockholm, 1997.

tav ja äratuntav. Seevastu anglosaksi pennid on reeglina hästi vermitud, nende aversi kaunistab alati kuninga büst, reversi risti mõni modifikatsioon. Tollased anglosaksi vermingud on saksa omadest visuaalselt peajagu üle. See äratas usaldust. Brittide mündihõbedat kontrollisid Põhjala barbarid oma hammaste ja terariistadega tunduvalt harvemini kui lohakalt vermitud Saksa raha. Saksa müntidest omakorda olid just Otto-Adelheidi pennid millegipärast enim kahtluse all.¹⁶⁴ Pealegi oli mündindus Inglismaal tsentraliseeritud ja korraga emiteeriti seal mitu aastat ainult üht tüüpi raha, kuna aga Saksa müntide kujundus kõikus, sõltuvalt vermimispaigast ja -ajast, tugevasti. See tähendab aga, et Inglise mündihõbedade massilise sissevoolu ajal Põhjamaadesse moodustasid anglosaksi unifikseeritud pennid siinses raharingluses Otto-Adelheidi denaaride kõrval arvukaima(d) ja hinnatuima(d) mündigrupi(d). Ja on vist loomulik, et just niisugused ra-

had võeti ka oma müntidele eeskujuks.

Harilikult väidetakse, et anglosaksi raha juurdevool Läänemere kallastele püsis ühtlaselt intensiivne 1030. aastate alguseni, mil see hakkas järsult nõrgenema.¹⁶⁵ Stockholmi numismaatikaprofessori Kenneth Jonssoni esitatud andmed suurimate anglosaksi münte sisaldanud aarete kohta kõnelevad siiski pisut teist keelt. Hoogsale sissejuhatusele (mis tegelikult, võttes arvesse selle algust mitte enne 996. a., pidi olema veel poole markantsem kui alljärgneval diagrammil 1) järgnes juba alates 1003. a. madalseis, mis lõplikult ületati alles 1020. aastail, niisiis Taani ja Inglismaa ühiskuninga ning Inglise kiriku suure sõbra Knudi ajal. Inglismaa hõbedaeeksport Põhjamaadesse jäi stabiilseks Inglise kuninga Harold I (1035–1040) valitsusaja lõpuni, langedes seejärel kiiresti marginaalsele tasemele.¹⁶⁶ Sealtpäe saabus läänest Põhjalasse peamiselt vaid Saksa raha, ehkki absoluutar-

Diagramm 1. Anglosaksi mündid kolmes suuremas Põhjamaade aardes

¹⁶⁴ I. Leimus. Probemarken auf den Münzen der wikingerzeitlichen Schatzfunde Estlands. – Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova series 6. Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1–4 Juni 1989, ed. by K. Jonsson, B. Malmer. Stockholm–London, 1990, lk. 201–205.

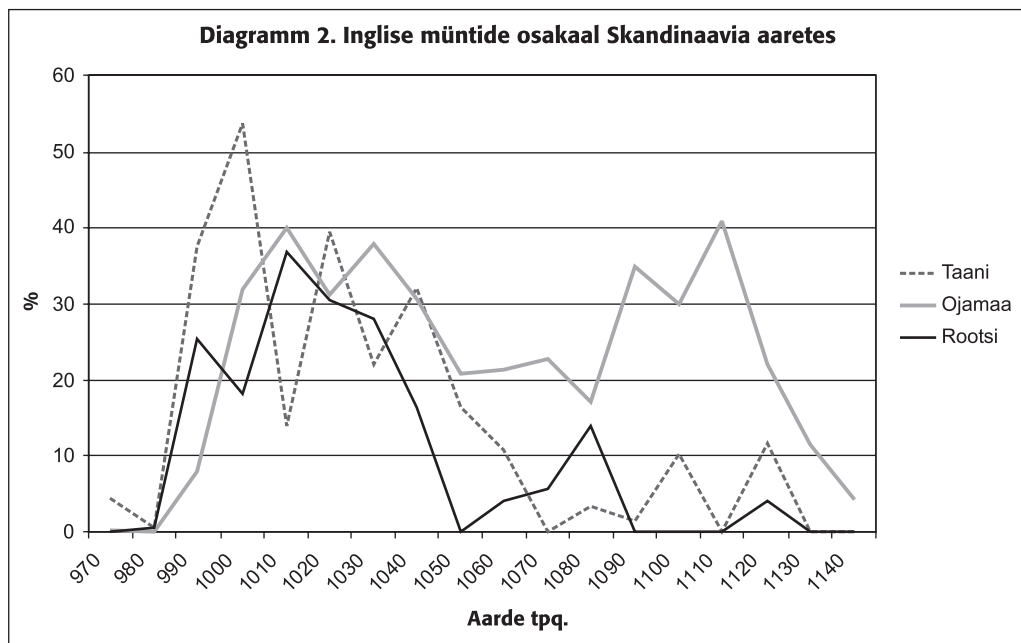
¹⁶⁵ K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age, lk. 216.

¹⁶⁶ Vrd. K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age, lk. 215, joon. 10.

vudes vähenes ka selle sissevool. Kuid siin on üks erand. Nimelt elavnes normanni müntide juurdevool teataval määral veel 11. sajandi lõpus – 12. sajandi alguses,¹⁶⁷ mil mäletatavasti täheldasime ka inglise misjoni aktiivsuse uut tõusu põhjamaades. Eriti märgatav on see Eesti ja Ojamaa aaretes, kuna Taani tarbis sel ajal valdavalt juba oma raha.

Mõnevõrra diferentseeritumat pilti pakub meile diagramm 2. Siin tuleb arvesse võtta, et lääne müntide import Skandinaaviasse nõrgenes 11. saj. II poolel lausa mitmekümnekordselt ja seetõttu ei kajasta diagramm mitte ainult uusi juurdetulnud münte, vaid hetkel kasutuses olnud raha üldmassi. Seetõttu jäävad väiksemad nüansid Inglise mündiimpordi intensiivsuses siin ka märkamata. Küll aga saame siin vaadelda aarete koosseisu erinevate alade kaupa. Mis näiteks puutub Baltikumi raharikaimasse piirkonda Ojamaasse, siis kogunes

11. sajandi algupoolel sinna ilmselt niisugune määratu hõbedakogus, et seda jätkus küllaga ka sajandi teiseks pooleks.¹⁶⁸ Lisaks näib, nagu oleks raha saarel kasutatud pisut teistmoodi kui Taanis ja Mandri-Rootsis, kus mündid, kord juba maha maetud, sinna enamasti ka jäid. Läänemere tähtsaima rahvusvahelise kaubanduskeskuse Gotlandi rahavajadus pidi olema märksa suurem, selle rahuldamiseks tuli vanad varandused uuesti turule tuua. Ent kui jätta kõrvale Ojamaa, siis oli nii Taani kui ka Mandri-Rootsi rahamassi koosseis üsna sarnane. Järsk Inglise osakaalu tõus 990. aastatel, Taanis hoogsam, Rootsis loium, muutus 1040.–1050. aastatel juurdevoolu nõrgenedes kiireks languseks. Selle teatav elavnemine on täheledatav taas alles 11. sajandi lõpul – 12. sajandi algul. Tuleb tõdeda, et vaatamata erinevustele detailides, on üldised tendentsid võrreldavatel maadel üpris sarnased.

¹⁶⁷ A. Molvögin. Normannische Fundmünzen in Estland und anderen Ostseeländern. – Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1–4 June 1989, ed. by K. Jonsson and B. Malmer. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suesia repertis. Nova series 6. Stockholm, 1990, lk. 241–249; K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age, lk. 230, joon. 19.

¹⁶⁸ Vt. K. Jonsson. The routes for the importation of German and English coins to the Northern lands in the Viking Age, lk. 206, joon. 1.

*

Kaubanduse ja misjoni vahekorra kokkuvõtteks. Kõigepealt, 960. aastatel pöörasid pilgud itta sakslased, levitades Magdeburgist ristiusku oma paganlikele naabritele. Samal ajal sai alguse Magdeburgis loodud saksipennide vool Poola ja Taani. Lääneslaavlaste 983. a. suur ülestõus kahandas Magdeburgi tähtsust ja tõstis Hamburg-Bremeni peapiiskopkonna oma, kust lähtus peamiselt Skandinaavia-suunaline misjon. Läänemere-äärsetes aardeleidudes valitsevad nüüd (esialgu veel Araabia rahade kõrval) Otto ja Adelheidi denaarid. 990. aastate keskpaiku ärkasid ka inglased ning Balti kallastele jõudis Briti preestrite ja mündihõbeda võimaldas vool. Pole välistatud, et see kutsus esile teatava reaktsiooni sakslaste poolt, millega kaasnes Inglise misjoni mõningane väljatõrjumine ning mündiekspordi vastav langus 11. sajandi alguses. Kuid Taani ja Inglismaa personaalunioon Knud Suure ajal taastas anglosaksid positsioonid ja Inglise hõbe saabus Skandinaaviasse katkematu joana Põhjamere suurriigi lõpuni 1040. a. paiku. Siis nõrgenesid nii anglosaksi misjon kui ka sealt lähtunud mündivool. Ka Saksa misjonitegevust 11. sajandi keskel ja kolmandal veerandil iseloomustavad segadused ning Hamburg-Bremeni faktiline tagasitõmbumine Rootsist. Vaatamata asjaolule, et Hamburg-Bremeni kiriku juriidiline ülimus Skandinaavias säilis ja koguni kinnistus, langes samal ajal järsult Saksa mündihõbeda sissevõetud. Taanis hakkas võõrast raha asendama omamaine,¹⁶⁹ Rootsis võeti kasutusele vanad reservid.¹⁷⁰ Võib-olla oli siin tegemist koha-

pealsete kiriklike struktuuride kehtestamisega, mistõttu aktiivse misjoni järele polnud enam endist vajadust. Briti idasuunalise kirikupoliitika viimane väike elavnemine on täheldatav 11. sajandi lõpul, sellega kaasnes sealt lähtunud hõbedaekspordi teatav tõus. Nähtavasti vastusena sellele kasvas samal ajal ka Saksa müntide sissevool. Kuid 12. sajandi alguses sai Lundist iseseisev peapiiskopkond ja Skandinaavia kirik hakkas elama oma elu. Võõramaise hõbeda sissevool lakkas. Vaid õige ajuti kestis see veel Ojamaale, kuid lõppes 1140. aastateks täielikult. Nii siis kulgesid Lääne kristlik ja majanduslik ekspansioon käsikäes. Polegi tähtis, kas see kokkulangevus on juhuslik või teineteisest tingitud, oluline on siinkohal nähtus ise.

Kas võiks täheldatud skeem kehtida ka Eesti suhtes? Nagu eespool nägime, jõudis läänemaine hõbe Eestisse pisut hiljem kui Ojamaale. Seetõttu teame varajasi saksipenne Eestist kõigest mõne üksiku ja peaaegu sama haruldased on meil ka vanemate Otto-Adelheidi denaaride leiud. 10. sajandi lõppu kuulub niisuguste müntidega kõigest neli rahapada, kuid 11. sajandi esimesse veerandisse juba kümmekond. Sealpeale on Otto-Adelheidi denaarid Eesti muinasaardetes kõige levinumad mündid. Kokku on neid leitud ligi tuhatkond.¹⁷¹ Suhtlus saksidega paistab olevat toimunud enamasti vahetult – muidu oleks nende rahade suurt osakaalu Eesti aardetes raske seletada.

Ka esimesed anglosaksi pennid jõudsid meile juba enne aastatuhandevahetust, kuid alles Vaabina aardes (tpq. 1012/3) on neid tõesti märkimisväärselt palju, isegi rohkem kui Saksa denaare.¹⁷² See on aga erand.

¹⁶⁹ C. von Heijne. Särpräglad, lk. 141–152.

¹⁷⁰ B. Kluge. Bemerkungen zur Struktur der Funde europäischer Münzen des 10. und 11. Jahrhunderts im Ostseegebiet. – Zeitschrift für Archäologie 12. Berlin, 1978, lk. 183.

¹⁷¹ A. Molvögin. Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland, nr. 1.30, 2.418, 3.10, 6.52; V. Hatz. Die Otto-Adelheid-Pfennige in den Münzfunden Estlands. – Studia Numismatica. Festschrift Arkadi Molvögin 65. Tallinn, 1995, lk. 49–53; I. Leimus. *Crux*, Köln Häv. 34/67 und Otto-Adelheid-Pfennige. Ihr Vorkommen in den Funden aus dem Ende des 10. Jh. – XIII Congreso Internacional de Numismática Madrid – 2003. Actas – Proceedings – Actes. Editado por Carmen Alfaro, Carmen Marcos y Paloma Otero in memoriam Carmen Alfaro Asins. Madrid, 2005, 1205–1215.

¹⁷² A. Molvögin. Die Funde westeuropäischer Münzen des 10. bis 12. Jahrhunderts in Estland, nr. 14. Aardes oli 101 Inglise ja vaid 41 Saksa münti, kuid see on siiski erandlik.

Inglismaa, Aethelraed II, Long Cross
tüüpi penn, ca. 997–1003

Meie tavalises rahapajas ületab Saksa mündide osakaal aardes Inglise vermingute oma reeglina mitmekordselt. Seetõttu on alust arvata, et anglosaksi raha jõudis Eestisse eeskätt mitte otse, vaid tänu läbikäimisele Skandinaaviamaade, peamiselt Ojamaaga. Kuid mitte alati. Anglonormanni pennide naabermaadega võrreldes suur osakaal Eesti aartes 11. saj. lõpust – 12. saj. algusest sunnib eeldama vahetuid kontakte ka brittidega.¹⁷³ Eesti eripära võrreldes naabermaadega on 12. sajandi aarded, mis kuni 1170. aastateni sisaldavad uusi Inglise münste ja osutavad jätkuvatele otsesidemetele Inglismaaga.¹⁷⁴ Selles seoses tasub ehk meenutada, et 12.

sajandil olid Briti kirikumehed silmatorkavalt tegusad ka Rootsis jm. Skandinaavias.¹⁷⁵ Alles 1180.–1190. aastail saabusid Liivimaa randa taas saksid.¹⁷⁶

Kas see tähendab, et ka Eesti võis sattuda lääne, eeskätt Hamburg-Bremeni, kuid hiljem ka Inglise kiriku huviorbiiti juba 11. sajandil, üheaegselt meie majandusliku suhtlusuuna muutumisega? Järeldustega tuleb siiski olla ettevaatlik. Bremeni Adam näiteks ei teadnud Eestimaast kõnelda muud, kui et see on saar Kuramaa lähedal, kus elavad padupaganad, kes kummardavad lohesid ja ostavad kaupmeestelt neile ohverdamiseks füüsiliselt veatuid inimesi.¹⁷⁷ Kuid tei-

¹⁷³ A. Molvögin. Die letzte Welle des westeuropäischen Münzsilbers der späten Wikingerzeit in Estland (1100–1158), lk. 293.

¹⁷⁴ A. Molvögin. Normannische Fundmünzen in Estland und anderen Ostseeländern, lk. 241–249; I. Leimus, A. Molvögin. A unique hoard from Estonia. – *Studia Numismatica*. Festschrift Arkadi Molvögin 65. Tallinn, 1995, lk. 103–125; A. Molvögin. Padiküla aarde mündid. – Eesti Ajaloomuuseum. Tõid ajaloo alalt 3. *Studia numismatica* II. Festschrift. Mihhail Nemirovitš-Dantšenko 80. Tallinn, 2001, Numismatischer Kongress Berlin, 1997. Akten – Proceedings – Actes II. Hrsg. von B. Kluge lk. 181; G. Williams. A Hoard from Estonia in the British Museum. – XII. Internationaler & B. Weissner. Berlin, 2000, lk. 986–989; I. Leimus. Muraste mündiaare – unikaalne brakteaaside leid 12. sajandi keskelt. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Muinasaja teadus 14. Tallinn–Tartu, 2004, lk. 149–156.

¹⁷⁵ L. Abrams. The Anglo-Saxons and the Christianization of Scandinavia, lk. 242–243.

¹⁷⁶ I. Leimus. Millal ja kust tuli saksa kaupmees Liivimaale? – Akadeemia 2002, nr. 8, lk. 1598. Mõnevõrra erinevalt kulges areng Lätis, kus mündileiud lakkasid juba 1070.–1080. aastail (vt. T. Berga. Monety v arxeologičeskix pamjatnikax Latvii IX–XII vv. Rīga, 1988, lk. 48). Niisiis puuduvad Lätis hõbeda-aarded just samal ajal, kui õnn tuli Eesti õuele. Siin võib põhjuseks olla Eesti majanduslik konkurents. Läti, õigemini liivlaste läänesuunalised kontaktid taastusid numismaatiliste allikate valgusel alles 1180. a. paiku, ja seda sakside algatusel.

¹⁷⁷ Adamus Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, Descriptio insularum aquilonis, lib. 17: “*Praeterea recitatum est nobis, alias plures insulas in eo ponto esse, quarum una grandis Aestland dicitur, non minor illa de qua prius diximus. Nam et ipsi Deum christianorum prorsus ignorant, dracones adorant cum volucris, quibus etiam litant vivos homines, quos a mercatoribus emunt, diligenter omnino probatos, ne maculam in corpore habeant, pro qua refutari dicuntur a draconibus.*” (“Peale selle on meile ette kantud, et selles meres on veel palju muid saari, millest üht suurt kutsutakse Eestimaaks, mitte väiksem kui see, millest eelnevalt kõnelesime [Kuramaa]. Kuna sinatsed kristlaste Jumalast midagi ei tea, kummardavad nad lohesid ja tiivulisi, kellele ohverdatakse ka elusaid inimesi, keda ostetakse kaupmeestelt, hoolega põhjalikult kontrollides, kas nende kehal pole midagi viga, mille tõttu lohed nad kõneldavasti tagasi lükkaksid.”)

salt polnud Adam kuulnud Soomestki, kui mitte võtta tõsiselt teooriat, mis samastab Soomega Adami Naistemaa (ehk siis meie Naissaare). Kummati osutavad Soome kaupmehehaudadest leitud arvukad kristlikud ripatsid, et ristiusk võis hakata sinna jõudma juba 11. sajandil.¹⁷⁸ Põhjanaanabrite uurijad seostavad seda esmast kristluse lainet nn. primsignaatioga (ld. *prima signatio*), ristiga märgistamisega, mis andis tegelikult veel ristimata kaupmehele õiguse lävida nii kristlase kui paganaga.¹⁷⁹ Pole küll teada, kas ja kui võrd oli kirjeldatud komme levinud. Vähe usutav, et kristlastest võõramaalased oleksid keeldunud tulusast ärist paganatega ainult sellepärast, et viimased olid ristimata. Mingit primsigneerimist ei märgi näiteks Vanem riimkroonika, kirjeldades saksa kaupmeeste esimesi kontakte paganlike liivlastega,¹⁸⁰ ega Henriku kroonika. Küll ilmneb noist allikaist, et kaubandussuhetega kaasnes tõepoolest misjon. Meinhard saabus Liivimaale kaubarahu kaitse all.¹⁸¹

Võrdluseks olgu toodud veel üks analoogia. Lääne müntide poolest rikkaim Baltimaa on teatavasti Eesti. Seevastu Euroopa paganluse pesas Leedus puuduvad Lääne-Euroopa müntide leiud peaaegu täiesti¹⁸² – nähtus, mida ajaloolased seni pole suutnud veenvalt seletada. Seda enam, et Araabia münte on Leedust, ehkki vähem kui Ees-

tist ja Lätist, leitud siiski küllaga.¹⁸³ Ehk ei lasknud leedulased usukuulutajaid üle oma läve, ehk käisid rist ja raha tõepoolest käsikäes?

Lõppkokkuvõttes on küsimus selles, kummalt poolt lähtus initsiatiiv, mis tõi kaalurahanduse maadesse tonnide kaupa hõbedat. Kui suhtluses idaga olid veduriks kindlasti varjaagid, slaavlased ja soomeugri hõimud, siis läänes tuleb selle kõrval eeldada saksid (ja miks mitte ka anglosaksid) aktiivsemat huvi Põhjala saaduste vastu. Huvi, mis põhines areneval majandusel ja riikluse ning mis väljendus miljonite müntide äravoolus Läänemere kallastele. Huvi, mida tõenäoliselt toetas (või koguni vedas) kristlik misjon. Ehk peitub hoopis siin põhjus, miks meiegi esiisade pilk eksis tuhat aastat tagasi ikka sagedamini läänekaarde. Ehk oli paisuv õhtumaa tsivilisatsioon see, mis suutis haarata enda kätte tulusad ida- ja põhjapoolsed turud? Ehk ei tule meie idasuunalise suhtluse katkemise põhjusi otsida mitte idast, vaid pigem läänest? Euroopa eeliseks võrreldes oriendiga oli kindlasti selle geograafiline lähedus. Elbet, Weserit ja Reini mööda või Inglise idarannikult Põhjamerele ja sealt Balti merele (samuti vastassuunas) purjetada oli hoopis hõlpsam kui Venemaa legendikel lotje lohistada. Vajaliku baasi lääne suhtluseks praeguse Ida-

¹⁷⁸ P. Purhonen. Kristinuskon saapumisesta Suomeen. – Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 106. Helsinki, 1998, lk. 112–114.

¹⁷⁹ Nt. P. Sawyer. The process of Scandinavian Christianization in the tenth and eleventh centuries, lk. 68; P. Purhonen. Kristinuskon saapumisesta Suomeen, lk. 150; Egils saga Skalla-Grimssonar: “*Konungur bað Þórólfr og þá bræður, að þeir skyldu láta primsignast, því að það var þá mikill siður, bæði með kaupmönnum og þeim mönnum, er á mála gengu með kristnum mönnum, því að þeir menn, er primsignaðir voru, höfðu alltt samneyti við kristna menn og svo heiðna, en höfðu það að átrúnaði, er þeim var skapfelldast.*” (“Kuningas [Inglise Aethelstan (924–939)] palus Þórólfi ja ta venda, et need laseksid end primsigneerida, sest see oli tollal üldiseks tavaks nii kaupmeeste kui ka nende meeste juures, kes said palka kristlike pealike käest. Sest need mehed, kes olid primsigneeritud, võisid vabalt lävida nii kristlaste kui ka paganatega, kuid säilitasid usu, mis oli neile kõige enam meele järele.”) <http://www.snerpa.is/net/isl/egils.htm>.

Kuid see on ka ainus sellesisuline allikas (Anskari eluloos on juttu vaid kristlikust suremisest), mis pealegi kirjeldab olusid 10. sajandi algul, ehkki on kirja pandud 13. sajandil.

¹⁸⁰ Liivimaa vanem riimkroonika. Tallinn, 2003, lk. 21, värsid 140–200.

¹⁸¹ I. Leimus. Millal ja kust tuli saksa kaupmees Liivimaale?, lk. 1598.

¹⁸² O. Kuncienė. Prekybiniai ryšiai IX–XIII amžais. – Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai. Vilnius, 1972, lk. 222, 251–254; Z. Dukša. Pinigai ir jų apyvarta. – Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje II. Vilnius, 1981, lk. 96–97.

¹⁸³ O. Kuncienė. Prekybiniai ryšiai IX–XIII amžais, lk. 174–178; Z. Dukša. Pinigai ir jų apyvarta, lk. 91–96.

ja Põhja-Euroopaga andsid Rammelsbergi hõbedakaevandused, mida toetas relvatööstus. Mõistagi võis oma osa Ida konkurentsivõime nõrgenemisel olla ka muudel eespool mainitud põhjustel, kuid neist ühestki poleks nähtavasti piisanud.

Niisiis näitab mündiaarete analüüs meile, et mitte alati pole suur osa tänasest Euroopast – Poola, osa Ida-Saksamaast, Skandinaavia ja Soome, Baltimaad, Venemaa lääneosa – olnud seotud lääne, vaid hoopis idaga. Idasuund valitses kogu sel laial alal nii 9. kui suures osas ka 10. sajandil. Euroopa orientatsioon hakkas siin domineerima alles 10. sajandi teisel poolel – 11. sajandi alguses. Aset leidis ehk kogu viimase aastatuhande tagajärjekaim majanduslik muutus Põhja-Euroopas, millega vähemalt osades maades kaasnes läänekristluse levik. Enamiku maade jaoks oli pööre lõplik. Seega lõimusime Euroopaga märksa varem, kui tavaliselt arvatakse – juba kaks sajandit enne Eesti vägivaldset hõlvamist. Mis kombel see esmane kontakt täpsemalt toimus ja kas sel oli ka mingeid ühiskondlikke tagajärgi, peab näitama edaspidine uurimistöö.

Ivar Leimus

(1953)

Lõpetanud Tartu ülikooli (1976) ajaloo erialal. Ajalookandidaadi kraad 1989. a. Vanemteadur Eesti Ajaloomuuseumis, kus töötab alates 1976. a. Eesti Akadeemilise Ajalooseltsi esimees 2003. Soome Muinasmälestiste Ühingu ja Soome Numismaatikaühingu auliige.

Uurimisteema: Eestis leitud viikingiaegsed araabia mündid. Tõlkinud ja publitseerinud Kelchi kroonika I osa (2004), koostanud õpiku "Numismaatika alused" (1996). Saanud 1994. a. A. Puksovi auhinna ajaloo-alaste tööde eest.